

Ahlaki Uzaklaşmadan Uzaklaşmak: Bireysel Farklılıklar ve Müdahale Programlarına İlişkin Bir Derleme

Disengagement from Moral Disengagement: A Review of Individual Differences and Intervention Programs

Esra Yalçın¹, Büşra Aktaş²

¹İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul

²İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul

ÖZ

Kişilerin içsel ahlaki standartların ihlal edildiği durumlarda nasıl düşük düzeyde stres deneyimlediği merak uyandıran bir sorudur. Bu soruyu ele alan ahlaki uzaklaşma teorisi, insanların ahlaki ihlallere dahil veya tanık olmasını kolaylaştıran farklı bilişsel mekanizmaları açıklamak üzere öne sürülmüştür. İncelemeler ahlaki uzaklaşmaya ilişkin eğilimlerin bağlamsal faktörlerin yanı sıra bireysel farklılıklarla da açıklanabileceğine işaret etmektedir. Ahlaki uzaklaşmanın bireysel farklılıklar ve bağlamsal faktörlerle ilişkisinin ötesinde, ahlaki uzaklaşmaya müdahale etmenin etkili bir yolu olup olmadığını araştırmak da oldukça değerlidir. Bu derleme makalesi, bireysel farklılıklar, bağlamsal faktörler ve müdahalelerle ilgili çalışmalarını ele alarak etik olmayan davranışların azaltılabilmesi için altta yatan psikolojik mekanizmalara ilişkin anlayışımızı zenginleştirmeyi amaçlamaktadır. Birlikte ele alındığında, bulgular Dürüstlük-Alçakgönüllülük, Uyumluluk, Sorumluluk, Psikopati ve Makyavelizm'in, ahlaki uzaklaşma ile ilişkili bireysel farklılıklar olduğunu göstermektedir. Ek olarak, daha az sayıda araştırmada bağlanma stillerinin, politik tutumların, ahlaki kimliğin ve ahlaki duyguların ahlaki uzaklaşma süreçlerini deneyimlemekle ilişkili olduğu bulunmuştur. Çalışmalar bireysel farklılıkların ahlaki uzaklaşmaya katkı için önemli olduğunu gösterse de bu farkların ahlaki uzaklaşmayı azaltmak için müdahale programlarında nadiren dikkate alındığı görülmektedir. Ahlaki uzaklaşmayı azaltmak için tasarlanan programların uzun vadeli etkilerinin nadiren test edildiği ve genellikle çalışma ortamına veya ergenlik dönemine odaklandığı görülmektedir. Gelecekte bireysel farklılıkların rolünü dikkate alan boylamsal desenleri içeren uygulamalı çalışmalar ilgili literatüre katkı sağlayacaktır.

Anahtar sözcükler: Ahlak psikolojisi, ahlaki uzaklaşma, bireysel farklılıklar, müdahale çalışmaları

ABSTRACT

It is an intriguing question of how people can reduce stress in situations where internal moral standards are violated. The moral distancing theory that addresses this question has been proposed to explain the different cognitive mechanisms facilitating people's involvement in or witnessing moral violations. Several findings showed that individual differences and contextual factors might explain moral disengagement tendencies. Beyond showing the correlations between moral disengagement processes and individual differences and contextual factors, it is also valuable to investigate if there is an effective way to intervene in moral disengagement. This review article addresses the previously shown evidence regarding individual differences, contextual factors, and interventions, which aim to enrich our understanding of the underlying psychological mechanisms to reduce unethical behaviors. Taken together, Honesty-Humility, Agreeableness, Conscientiousness, Psychopathy, and Machiavellianism were found to be individual differences associated with moral disengagement. Additionally, less research showed that attachment styles, political attitudes, moral identity, and emotions might be essential to experience moral disengagement. Although several studies showed that individual differences are related to being more prone to moral disengagement, these studies were rarely considered in intervention programs aiming to reduce immoral behaviors. Programs that have been designed to reduce moral disengagement overlook the long-term effects. Additionally, interventions often focus on the work environment and adolescence. In the future, interventions that include longitudinal designs considering the role of individual differences and different contexts might contribute to the relevant literature.

Keywords: Moral psychology, moral disengagement, individual differences, intervention studies

Giriş

Dijitalleşen dünya ile birlikte insan refahını artırıcı ve hayatını kolaylaştırıcı pek çok teknoloji var olmaya İnsanlar, onları vicdana dayalı kuralları edinmeye ve sergilemeye yatkın hale getiren bir bilişsel ve duygusal repertuvarla dünyaya gelmiş olsalar da madalyonun öteki yüzünde vicdani kuralları arka plana atmaya ne denli yatkın olduklarını gösteren birçok kanıt vardır. Henüz yeni doğan bebekler bile başka bebeklerin ağlamalarından dolayı stres yaşamaktayken (Sagi ve Hoffman 1976, Hoffman 1978), şiddetin uç örneklerine strese kapılmadan seyirci kalabilen veya bu şiddetin bir parçası olmaktan rahatsızlık duymayan insanların sayısı ne yazık ki azımsanmayacak kadar çoktur. Bunun en bilinen tarihi örneklerinden birisi Adolf Eichmann'ın eski bir Nazi subayı olarak Kudüs'te yargılandığında verdiği ifadede görülebilir. Adolf Eichmann tarihi bir soykırımın parçası olmasına rağmen, kendi payını yalnızca görevini yapmış olmasıyla açıklamıştır. Öyle ki Arendt (2010), Adolf Eichmann'ın ifadesini dinledikten sonra, kötülüğün canavarlar ya da psikopatlardan ziyade tamamen "sıradan insanların" aksiyonu olduğunu öne sürmüştür.

Arendt'in Eichmann'a dair görüşleri tartışmalı olsa da insanların –en azından klinik seviyede birer psikopat olmayanların–, ahlaki normlara aykırı sayılabilecek birçok davranışı sıradanlaştıracak bir dizi mekanizma kullandığı görüşü, psikoloji çalışmalarıyla da kısmen desteklenmiştir. İkinci Dünya Savaşının ardından araştırmacılar insanların vicdana aykırı eylemlerinin altında yatan psikolojik süreçleri anlamaya özel olarak ilgi göstermiştir (Milgram 1974, Bandura 1996, Zimbardo 2004). Bu çalışmaların sonuçları, bağlamın itaat etmekle ve şiddetle ilişkilendiği durumlarda, insanların ahlaki ihlallerde bulunmaya daha yatkın hale geldiğini göstermiştir. Diğer bir deyişle, klinik düzeyde psikopati eğilimleri olmasa bile bağlamın gerektirdiği durumlarda insanlar vicdana ters düşen eylemlerde bulunabilmektedirler. Dolayısıyla bireysel ve bağlamsal özelliklerin etkileşimini göz önünde bulundurmamak, genel olarak insan davranışını anlamada olduğu gibi (Lewin 1935) ahlaki ihlallerin altında yatan psikolojik süreçleri anlamada da önemli görülmektedir (Bandura 2001). Psikoloji alan yazınında, kişilerin vicdani sıkıntılar yaşamaksızın ahlaki ihlallerin bir parçası olması veya buna seyirci kalması durumu "ahlaki uzaklaşma" kavramı altında ele alınmaktadır (Bandura 2001). Ahlaka ilişkin pek çok meselede olduğu gibi insanların ahlaki uzaklaşmaya dair yatkınlıklarında da yalnızca kişilik gibi sabit değişkenler değil çok boyutlu karşılıklı etkileşimsel süreçlerin etkili olduğu görülmektedir (Tsang 2002). Hangi bireysel farklılıkların ve sosyal bağlamların ahlaki uzaklaşmaya yatkınlığı artırdığını birlikte değerlendirmek, hem ahlaki uzaklaşmanın altında yatan psikolojik süreçlerin kuramsal açıdan anlaşılmasını, hem de ahlaki uzaklaşmaya uygulamalı çalışmalarla müdahale etmeyi kolaylaştıracağı için önemlidir. Alan yazındaki çalışmaların sıklıkla yetişkinlik veya ergenlik dönemini incelediği, okul veya iş ortamına odaklandığı, bireysel farklılıklar için özellikle kişilik faktörlerine dair incelemeler gerçekleştirildiği, uygulamalı çalışmaların ise çoğunlukla okul ve nadiren iş ortamını kapsayacak şekilde kısıtlı kaldığı görülmektedir. Ahlaki uzaklaşmayı önlemek veya müdahale etmek için gerçekleştirilen programlar sıklıkla öğrenci gruplarıyla ve zorbalık ekseninde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca az sayıda gerçekleştirilen müdahale çalışmasında bireysel farklılıklar ve bağlamın özellikleri nadiren göz önünde bulundurulmuştur. Ek olarak Türkçe alan yazında ahlaki uzaklaşmayla ilgili çalışmaların özellikle Ahlaki Uzaklaşma Ölçeğinin Türkçe adaptasyonundan sonra gerçekleştirilmeye başlandığı görülmektedir (Gezici-Yalçın 2016, Alparslan 2017). Buna paralel olarak, Türkçe alan yazında, ahlaki uzaklaşma ile ilgili müdahale çalışmalarını kapsayan ve ahlaki uzaklaşmaya dair bireysel yatkınlıkları ele alan bir derleme makalesinin bulunmadığı görülmüştür. Dolayısıyla, alan yazındaki bu eksikliği giderecek şekilde, kimlerin diğerlerinden ahlaki uzaklaşmaya daha yatkın olduğunu, bu yatkınlıkların ortaya çıkmasını kolaylaştıran veya zorlaştıran çevresel faktörleri ve ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya yönelik uygulamalı incelemeleri bir arada değerlendirmek hem uygulamalı hem de kuramsal bilgi birikimine fayda sağlayacaktır. Bu makalede, buna paralel olarak, bireysel farklılıklar, çevresel faktörler ve uygulamalı çalışmaların sonuçları derlenmekte ve ilgili alan yazındaki kısıtlılıklara değinilerek, ileriki çalışmalara önerilerde bulunmak amaçlanmaktadır.

Bireysel farklılıkların içinde, kişilik özelliklerinin yanı sıra zamana karşı nispeten daha stabil özelliklerden olan ahlaki kimlik, ahlaki duygular, politik tutumlar ve bağlanma örüntüleri de kapsama alınmıştır. Çevresel faktörlerin içinde, ahlak uzaklaşmanın alan yazında daha sıklıkla çalışıldığı yaşam dönemlerine dair araştırmalar ve okul ve iş ortamlarına yönelik araştırmalar dahil edilmiştir. Müdahale çalışmalarında, özellikle ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya yönelik uygulanmış programlarına değinilmiştir. Nihai olarak bu kapsamda incelenen bireysel ve çevresel faktörlerin müdahale programlarına ne derece konu olduğu analiz edilerek gelecek araştırmalar için öneriler sağlanması hedeflenmektedir.

Ahlaki Uzaklaşma

İnsanın benimsemiş olduğu ahlaki ilkelerinin dışında kalan eylemleri ahlaka aykırı olarak algılamaması durumu,

psikoloji alan yazınında, ahlaki ikiyüzlülük (moral hypocrisy; Batson ve ark. 2002), aracı duruma girme (agentic state; Milgram 1974) veya ahlaki dışlama (moral exclusion; örn., Staub 1990) gibi birçok farklı kavramla ele alınmıştır. Ahlaki uzaklaşma kavramı (moral disengagement; Bandura 1996) bahsi geçen davranış ve zihinsel süreçleri de içeren şekilde daha geniş bir tanıma vurgu yapmaktadır. Ahlaki uzaklaşma kavramına odaklanmak, buradan hareketle, daha kapsamlı bir incelemeye fırsat sunduğundan; bu makalede “ahlaki uzaklaşma” ile ilişkili çalışmalar derlenmiştir.

Ahlaki uzaklaşma kavramı, Bandura tarafından (1986), kişilerin kendi ahlaki standartlarına aykırı davranırken bilişsel bir çelişki ya da gerginlik hissetmemesine yol açan bir dizi bilişsel mekanizmayı tarif etmek için öne sürülmüştür. Ahlaki uzaklaşma mekanizmalarını sosyal bilişsel bir perspektifle açıklayan Bandura (1986), ahlaki düşüncenin ahlaki davranışla ilişkisini kuran mekanizmanın benlik düzenleyici mekanizmalar olduğuna vurgu yapmıştır. Buna göre, insanlar bir hedefe yönelik hareket ederken kendi davranışlarını izler, kontrol etmeye çalışır, içsel standartlarına göre değerlendirir ve onu bu değerlendirmeye göre düzenler (öz-düzenleme). Bu açıdan, içsel standartlarına aykırı davranan insanların, davranışlarını değerlendirme süreci sonrasında suçluluk ya da utanç gibi zorlayıcı duygular hissetmesi ve davranışlarını değiştirecek bir çaba içine girmesi beklenir (Bandura 2001).

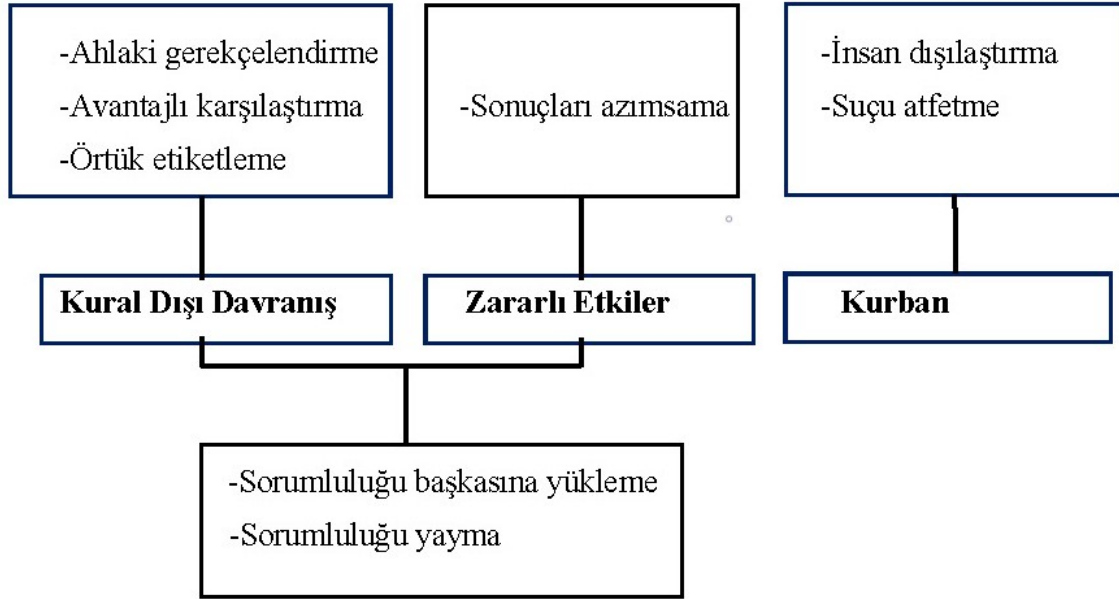
İnsanların içsel standartlarına uymayan davranışları gerçekleştirmelerine rağmen rahatsızlık duymamaları, yani ahlaki uzaklaşma süreci ise Bandura'ya göre (2001) benlik düzenleme mekanizmalarının devreden çıkmasıyla ilişkilidir. Ahlaki uzaklaşma, ahlaki failliği elimine etmekte, etik standartlara göre benliği düzenleyici işlev gören mekanizmaları etkisiz kılmaktadır (Bandura 1986). İnsanlar kendi ahlaki standartlarına ters düşen eylemlerde bulduklarında (veya ahlaken gerekli olduğunu düşündükleri davranışları sergilemediklerinde) benliklerine dair önceden var olduğunu varsaydıkları olumlu imaja ters düşecek bir şekilde davranmış olurlar. Dolayısıyla bu iki farklı gerçekliğin yarattığı çatışma, diğer bir deyişle, bilişsel çelişki giderilmediği müddetçe duyulan rahatsızlık devam edecektir (Festinger 1957, Detert ve ark. 2008).

Bu noktada ahlaki uzaklaşmanın işlevi, tutum değişimine ilişkin temel kuramsal beklentilere paralel olarak, rahatsızlığı ortadan kaldıracak bir düzenleme gerçekleştirmesidir. Buna göre, ahlaki uzaklaşma ile birlikte kişinin kendi ahlaki standartları ile eylemi arasında aracılık işlevi gören benlik yaptırımlarının ilişkisi kesilmekte ve kişi ahlaki bir fail olmaktan çıkmaktadır. Ahlaki uzaklaşma devredeyken, kişinin ahlaki düşünceleri ve davranışları arasındaki boşluk büyümekte ve kişinin davranışı ve bilişi arasındaki çelişkinin yarattığı sıkıntı deneyimlenmemeye başlamaktadır. Bu yolla ahlaki uzaklaşma, herhangi bir insanın kendi ahlaki standartlarına ters düşen eylemleri de gerçekleştirebilmesine veya ahlaki bir ihlale tanık olduğunda engel olmaya teşebbüs etmemesine yol açmaktadır (Bandura ve ark. 2001).

Ahlaki uzaklaşma mekanizmaları sekiz ayrı bilişsel süreçle betimlenmektedir (Şekil.1; Bandura 1986). Bunlar; ahlaki gerekçelendirme, avantajlı karşılaştırma, örtük etiketleme, sorumluluğu başkasına yükleme, sorumluluğun yayılması, sonuçları azımsama, insandılaştırma ve suçu atfetmedir. Bandura (1986) ahlaki uzaklaşmanın mekanizmalarında özellikle üç unsura dikkat çekmiştir. Bahsi geçen mekanizmalar ya kural dışı davranış üzerinden ya bu davranışın etkileri üzerinden ya da bu davranışa maruz kalan kurban üzerinden ortaya çıkmaktadır. Kısaca, Moore (2015) bu mekanizmaları örnekler üzerinden şu şekilde açıklamaktadır: bir mağazadan gazete çalan fakat hırsızlığın ahlaki olarak yanlış olduğu bilgisine sahip olan birini düşünelim. Bu kişi gazete çalmanın çok da önemli olmadığını düşünebilir (sonuçları azımsama), herkesin gazete çalabileceğini düşünebilir (sonuçları yayma), diğer büyük kötülöklere kıyasla gazete çalmanın çok basit olduğunu düşünebilir (avantajlı karşılaştırma), bu davranışa kendisini arkadaşının ittiğini söyleyebilir (sorumluluğu başkasına yükleme), haberleri okuyan bilgili bir vatandaş olmanın gazeteyi çalmış olmasından daha önemli olduğunu söyleyebilir (ahlaki gerekçelendirme), gazeteyi çalmak yerine “kısa bir süreliğine aldım” diyebilir (örtük etiketleme), bu mağazanın zaten çok kötü, kalpsiz bir işletme olduğunu, gazeteyi fark bile etmeyeceklerini düşünebilir (insandılaştırma) ya da mağazanın bunu hak ettiğini çünkü diğer ürünlerin zaten çok pahalı olduğunu iddia edebilir (suçu atfetme; Moore 2015). Bu süreçler kişinin ahlaka aykırı davranışının sorumluluğundan uzaklaşmış olmasına katkı sunar. Kişiler bu süreçlerin her birini deneyimlemek zorunda değildir. Bazı koşullarda yalnızca bir mekanizma devredeyken, kişiler bazı koşullarda birden fazla mekanizmaya başvururlar (Bandura ve ark. 1996).

Özetle, ahlaki uzaklaşma, kişiyi içsel standartlarından arı kılarak ahlaki standartlara aykırı davranmanın psikolojik rahatsızlığına girmekten kurtarmaktadır. Bu durumda kişi davranışları ve ahlaki ilkeleri arasındaki bağlantıya kayıtsız hale geldiğinden ahlaki standartlarının dışında davranışlar veya yargılamalar daha kolay kabullenilebilir veya gerçekleştirilebilir hale gelmektedir. Yapılan çalışmalar insanların bağlamdan bağlama ahlaki uzaklaşmaya başvurma sıklığının değişebildiğini gösterirken, kimi çalışmalar ise bazı kişilik özelliklerinin ahlaki uzaklaşmaya yatkınlıkla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bir sonraki bölümde ahlaki

uzaklaşmanın ilişkili olduğu düşünülen bireysel farklılıklara ve bu farkların bağlamsal faktörlerle ilişkisine yer vermiş çalışmalara değinilecektir.

Şekil.1 Ahlaki uzaklaşma mekanizmaları (Bandura 1986)

Ahlaki Uzaklaşmanın İlişkili Olduğu Bireysel Farklılıklar

Kişilik Özellikleri

Ahlaki uzaklaşmayla ilişkili olan bireysel farklılıklar hakkında yapılan çalışmalarda en sık başvurulan modellerden birisi Büyük Beşli modelidir (Big Five model; McCrae ve John 1992). Ahlaki uzaklaşmanın Büyük Beşli kişilik özelliklerinin alt boyutlarından Uyumluluk (Agreeableness) ve Sorumluluk (Conscientiousness) ile negatif ilişkiye; Nevrotizm (Neuroticism) ile ise pozitif bir ilişkiye sahip olduğu farklı çalışmalarda bulgulanmıştır (Caprara ve ark. 2013, Egan ve ark. 2015, Zhou ve ark. 2019). Büyük Beşli kişilik özelliklerinin boyutlarından olan Açıklık (Openness) ve Dışadönüklük (Extraversion) ile ahlaki uzaklaşmanın ilişkisine dair bulgular ise daha tutarsızdır. Ergenlik dönemindeki gençlerle gerçekleştirilen bir çalışmada, örneğin, dışadönüklük ile ahlaki uzaklaşmanın olumlu yönde ilişkili olduğu bulunmuştur (Mazzone ve Camodeca 2019). Başka bir çalışmanın bulgularına göre ise Dışadönüklüğün coşkunluk (enthusiasm) alt boyutu ahlaki uzaklaşmayla negatif yönde ilişkiliyken, kararlılık (assertiveness) alt boyutu ahlaki uzaklaşmayla pozitif yönde ilişkilidir (Rengifo ve Laham 2022). Yakın zamanda yapılan bu kapsamlı çalışmada, ayrıca, Uyumluluk, Sorumluluk ve Nevrotizm boyutlarının yanı sıra Deneyime Açıklık ile ahlaki uzaklaşmaya eğilim arasında negatif bir ilişki olduğu da saptanmıştır (Rengifo ve Laham 2022).

Toparlamak gerekirse, daha uyumlu, disiplinli, duygusal açıdan stabil ve sorumluluk sahibi olan kişilerin ahlaki uzaklaşmaya daha az yatkın olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, açıklık ve dışadönüklük ile ilgili net bir kanıda bulunmak karışık bulgulardan ötürü zordur. Dışadönüklüğün ahlaki uzaklaşma ile tutarsız ilişkiler gösteriyor olmasının bir sebebi, çalışmalarda çoğunlukla dışadönüklüğün alt boyutlarının özel olarak dikkate alınmaması olabilir. Bu durum ayrıca dışadönüklük boyutlarının ahlaki uzaklaşmayla ilişkisinde farklı bağlamsal faktörlerin de göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret ediyor olabilir.

Buna binaen bazı çalışmalar, kişilik boyutlarının ahlaki uzaklaşmayla ilişkisini politik görüşleri de göz önünde bulundurarak incelemektedir. Örneğin, değişime açıklık (Openness-to-change) ile ahlaki uzaklaşmanın ilişkisini ölçümledikleri çalışmalarında Sverdlik ve Rechther (2020), değişime daha açık olan Ortodoks Yahudilerin ahlaki uzaklaşmaya da daha yatkın olduğunu; seküler Yahudiler için ise aynı ilişkinin tekrarlanmadığını bulgulamışlardır. Bu bulguyu araştırmacılar kültürel normlar ve muhafazakarlık özelinde açıklamışlardır. Öyle ki muhafazakar bir toplum içinde yaşayan bireyler için otonom olmak ve özgürlük, bazen topluma sırt çevirmeyi ve otoriteye baş kaldırmayı da beraberinde getiriyor gibi gözükmemektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Büyük Beşli kişilik boyutları içerisinde ahlaki uzaklaşmanın en güçlü ilişkili olduğu kişilik özelliği Uyumluluk olarak bulunmuştur. Uyumluluk Büyük Beşli kişilik özelliklerinde yardımsever, yumuşak kalpli, affedici ve doğru sözlü olmakla tanımlanmıştır. Tanımı gereği başkalarının iyilik hallerine duyulan hassasiyetle ilişkilendirildiği düşünülürse, ahlaki uzaklaşmayla arasındaki negatif ilişki şaşırtıcı gelmeyecektir. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarda, Dürüstlük-Tevazu (Honesty-Humility) kişilik özelliğini de hesaba katarak geliştirilmiş olan HEXACO modeline de bireysel farkları anlamak üzere sıkça başvurulmaktadır (Ashton ve Lee 2007). Ogunfowora ve Bourdage (2014) tarafından yapılan çalışmada, örneğin, Dürüstlük-Tevazu alt boyutunun ahlaki uzaklaşmayla Dışadönüklük, Uyumluluk, Duygulanım, Sorumluluk ve Açıklıktan daha kuvvetli bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla, sonuçlara göre uyumluluğun ve sorumluluk sahibi olmanın yanı sıra ahlaki uzaklaşmanın negatif ilişkili olduğu başka bir bireysel farklılık Dürüstlük-Tevazu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kişilik özelliklerinin ahlaki uzaklaşma ile arasındaki ilişkiyi ele alacak gelecek incelemelerin HEXACO modelini de göz önünde bulundurması önerilebilir.

Güncel çalışmalarda kişilik özelliklerini ele alırken sık başvurulan bir diğer model ise başkalarının iyilik hallerine duyarsız olmaya yakınlıkla ilişkilendirilen kişilik boyutlarını kapsayan Karanlık Üçlü Modelidir (Dark Triad model; Aghababaei ve Błachnio 2015). Karanlık Üçlü Modeli başkalarının iyilik hallerine duyarsızlıkla ilişkilendirilen kişilik özelliklerini kapsadığından dolayı, ahlaki uzaklaşmayla arasında olumlu bir bağlantı olmasını beklemek akla yatkındır. Bu beklentiye paralel olarak, Karanlık Üçlü modelinin ahlaki uzaklaşmaya eğilimle anlamlı örüntüler sergilediği gösterilmiştir. Bu modele göre kişiler sosyal kötücül özellikleri açısından (klinik düzeyde olmayacak şekilde) üç ayrı boyutta değerlendirilebilirler: Psikopati (Psychopathy), Narsisizm (Narcissism) ve Makyavelizm (Machiavellianism; Set 2020). Yapılan incelemelerde Karanlık Üçlü kişilik modelinin alt boyutlarından Psikopati ve Makyavelizm ile ahlaki uzaklaşma eğilimi arasında pozitif bir ilişki olduğu saptanırken (Egan ve ark. 2015), bir diğer alt boyut olan Narsisizm ile arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmüştür. Ancak farklı bir çalışmada Narsisizmin sporda ahlaki uzaklaşma ile anlamlı ilişki sergilediği gösterilmiştir (Jones ve ark. 2017). Bu çalışmanın sonuçları, spor gibi rekabetin baskın olduğu bir alanda ahlaki uzaklaşma için Narsisizmin rolünün ön plana çıkıyor olabileceğine işaret etmektedir. Bir başka çalışmada, Türkiye'deki bir spor bilimleri fakültesi öğrencilerinin sporda ahlaki uzaklaşma skorlarıyla sporda zihinsel dayanıklılıkları arasında pozitif bir ilişki saptanmıştır (Eroglu ve ark. 2020). Sporda başarılı olmaya motivasyonun yükselmesi kişileri ahlaki ihlalleri gerektirmeye itiyor olabilir. Ancak bu konuda az sayıda çalışma bulunduğundan, bu ihtimalin ileriki çalışmalarda yeniden ele alınması gerekmektedir.

Daha önce de bahsedildiği gibi, Büyük Beşli kişilik özelliklerinden biri olan Sorumluluk seviyesi yüksek bulunan kişilerin ahlaki uzaklaşmaya daha az yatkın olduğu tutarlı olarak gösterilmektedir (Caprara ve ark. 2013). Meselelerin sorumluluğunu almaya dair eğilimi ele alan bireysel farklardan bir diğeri ise kontrol odağıdır (Rotter 1966). Tutarlı şekilde, insanların kendi davranışlarının sonuçlarını kendi iradelerine atfederek değerlendirmelerini ifade eden içsel kontrol odağı (internal locus of control) ile ahlaki uzaklaşma arasında negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Tahrir ve ark. 2020). Bu ilişkinin muhtemel bir sebebi, içsel kontrol odağı yüksek olan kişilerin davranışlarından kendilerini sorumlu tutmalarından dolayı ahlaka aykırı eylemlerin oluşturacağı rahatsızlık hissinden kurtulmaya yarayan benliği düzenleme süreçlerine daha az girişmeleridir. Bir diğer muhtemel sebep ise içsel kontrol odağı yükseldikçe, kişinin ahlaka ilişkin değerleri daha fazla içselleştirmiş olması ihtimalidir. Dolayısıyla çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, olumlu sosyal davranışlarla ilişkilendirilen kişilik özelliklerinin, sorumluluk sahibi olmanın ve içsel kontrol odağı inanışının yüksek olmasının ahlaki uzaklaşmadan uzaklaşmaya katkı sağlıyor olabileceğini göstermektedir.

Özetlenecek olursa, Dürüstlük-Tevazu, Uyumluluk, Psikopati ve Makyavelizm ahlaki uzaklaşmayı anlamada açıklayıcı kişilik özellikleri olarak bulunmuştur. Ancak bu farkların diğer bireysel farklardan tamamen bağımsız olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Politik görüş ve kültürel farkların da ahlaki uzaklaşmayla kişilik özelliklerinin arasındaki ilişkide anlamlı rolü olduğu bulunmuştur (Sverdlik ve Rechther 2020). Bir arada değerlendirildiğinde bu bulgular kişilik özelliklerine ilişkin farkların ileride bahsedilecek olan müdahale çalışmaları için de önemli ölçüde katkı sunabileceğine işaret etmektedir. Kişilik özelliklerine ilişkin farklılıkların müdahale çalışmalarında göz önünde bulundurulması hedef kitleye uygun program içeriklerinin hazırlanmasını ve dolayısıyla daha etkili sonuçlara ulaşılmasını kolaylaştıracaktır. Örneğin, sorumluluk bilincinin, içsel kontrol odağının ve duygusal stabilitenin sağlanmasını destekleyecek programların geliştirilmesi, bu sonuçlara göre daha etkili sonuçlar elde etmeye zemin hazırlayacaktır.

Ahlaki Karakter ve Ahlaki Kimlik

İnsanların ahlaki kimliğe dair birbirinden farklı kavramsallaştırmaları olsa da ahlaki bir kişinin özelliklerine ilişkin beklentilerinin farklı kültürlerde ve yaşlarda benzeştiğini gösteren çalışmalar da mevcuttur (Aquino ve Reed 2002, Hardy ve Carlo 2011). Bireysel bir özellik olarak ahlaki karakter, Cohen ve arkadaşları (2014)

tarafından çok boyutlu bir yapı olarak kavramsallaştırılmıştır. Buna göre ahlaki karakter, Dürüstlük-Tevazu, Sorumluluk/Vicdanlılık, Uyumluluk ve/veya Duygusalılık ile empati, suçluluk eğilimi, öz kontrol ve ahlaki kimliği de içeren çok boyutlu bir yapıyı temsil etmektedir. Ahlaki karakter, bu kavramsallaştırmaya göre, başkalarının ilgi ve ihtiyaçlarını gözetmeyi ve kendi davranışlarının başkalarının üzerindeki çıktılarını göz önünde bulundurmaya içermektedir. Aynı zamanda kişiler, davranışlarının kısa veya uzun vadeli sonuçlarını hesaba katarak düzenlerken ahlaki karakter olarak tanımlanan bu özelliklerden de yardım almaktadırlar. Bu bakımdan yüksek sorumluluk ve öz-kontrol sahibi olmanın kişinin davranışlarını düzenlemede genel olarak, ahlaka ilişkin karar ve davranışlarını düzenlemede ise özel olarak etkili olması beklenmektedir (Hardy ve ark. 2015).

Cohen ve arkadaşları (2014) yukarıda bahsi geçen ahlaki karakter alt boyutlarına dair tanımladıkları özelliklere sahip olmanın iş ortamındaki belli davranışlarla ilişkisini araştırmışlardır. Düşük seviyede ahlaki karakter özelliklerine sahip kişilerin, diğerlerine göre iş ortamında daha sık zararlı davranışlarda bulunduğunu, daha ihmalkar davrandığını ve olumsuz davranışlara karşı daha müsamahakar olduğunu bulmuşlardır. Ahlaki karaktere yönelik bu kavramsallaştırma, ahlaki uzaklaşmayla olumsuz şekilde ilişkili olabilecek faktörleri incelemede de yol göstericidir. Buradan hareketle, ahlaki uzaklaşma mekanizmalarının bahsedilen ahlaki karakter özellikleriyle ilişkisine ayrı ayrı bakıldığında, dürüstlük ve tevazu eğilimi daha yüksek olan kişilerin ahlaki uzaklaşmaya daha az eğilimli olduğu görülmektedir (Ogunfowora ve Bourdage 2014). Benzer şekilde, empati seviyesi ve suçluluk duymaya yatkınlık ile ahlaki uzaklaşma arasında negatif bir ilişki olduğu bulunmaktadır (Paciello ve ark. 2013, Tillman ve ark. 2018).

Ahlaki kimliği içselleştirme boyutu hakkında Aquino ve arkadaşları (2007) kişinin benimsediği ahlaki ilkeleri ve davranışı arasındaki bağın kopmamasının ahlaki kimliğin görevi olduğunu söylemiştir. Buradan hareketle, ahlaki kimliğini ve benimsediği ilkeleri içselleştirmiş kişilerin benlik düzenleyici mekanizmalarının daha aktif olması ve ahlaki failliğinin devre dışı kalma ihtimalinin daha az olması beklenebilir. Benzer yönde bulgular daha önceki çalışmalarda da tespit edilmiştir (Aquino ve ark. 2007, Detert ve ark. 2008). Örneğin, Hardy ve arkadaşları (2015) ahlaki kimliğin, ahlaki uzaklaşmanın etkilerinin azaltmada önemli bir tampon etkisi yarattığının altını çizmektedir.

Güncel çalışmalara göre, ergenlik döneminde de ahlaki kimlik ve bağlamsal bir faktör olarak aile ve okul iklimi, ahlaki uzaklaşma ve ahlaka aykırı davranış (örneğin zorbalık) arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir (Wang ve ark. 2019, Teng ve ark. 2020). Örneğin, Wang ve arkadaşlarının (2019) yürüttüğü araştırmaya göre, okul iklimi ve ahlaka aykırı davranış arasındaki ilişkiye ahlaki uzaklaşma aracılık etmekte ve bu model arkadaşın algılanan ahlaki kimliği tarafından düzenlenmektedir. Dolayısıyla daha yüksek düzeyde ahlaki kimliğe sahip arkadaşlarla etkileşim içinde olmak, olumsuz okul iklimindeki ahlaki uzaklaşma eğilimi olan öğrencilerin ahlaka aykırı davranışına engel olabilecek koruyucu bir faktör olarak görünmektedir. Bu bulgular ahlaki uzaklaşmaya ilişkin psikolojik süreçlerin anlaşılmasında çevresel faktörlerin önemine ışık tutmaktadır.

Diğer yandan Zhang ve arkadaşlarının (2021) ergenlerle yaptıkları bir çalışmada, ahlaki kimlik ahlaka aykırı davranışlarla ilişkili bulunmuş ancak ebeveynlik tarzı ile ahlaki uzaklaşma arasındaki doğrudan ilişkide ahlaki kimliğin anlamlı bir düzenleyici rolü olmadığı bulunmuştur. Araştırmacılar, önceki bulgularla farklılaşan sonuçları, ahlaki kimlik düzeyinden bağımsız olarak, çevresel faktörlerin (örneğin ebeveynlik stilleri) ahlaki biliş ve davranışı daha güçlü şekilde etkiliyor olabileceği yorumuyla açıklamışlardır. Bu konuda yapılmış çalışmalar görece az sayıda olduğundan, ahlaka aykırı davranış, bağlamsal faktörler ve ahlaki uzaklaşma arasındaki ilişkide ahlaki kimliğin düzenleyici etkisini aydınlatmak için daha fazla araştırma gereklidir.

Ahlaki Duygular

Ahlaki duygular, ahlaki eylemler üretmeye yönelik ahlaki değerler ve ilkelerle ilişkili olan davranışlara karşı verilen tepkiler olarak tanımlanmaktadır (Haidt 2003). Ahlaki duygular kişilerin olumsuz sonuçları öngörebilmesine yardımcı olmakta ve dolayısıyla davranışlarını düzenleme ihtimallerini artırmaktadır (Malti ve ark. 2009). Olumlu ahlaki duygular arasında sayılan, gurur ve memnuniyet, özellikle kişilerin bireysel ve sosyal ahlaki ilkelerine sadık kalmasıyla ilişkili olarak deneyimlenmektedir. Yine, kişiler bu ilkelere aykırı hareket ettiklerinde sıklıkla suçluluk veya utanç hissetmektedirler.

Ahlaki duyguların önemli rolünü, özel olarak ahlaki uzaklaşmanın altında yatan psikolojik mekanizmaya başvurarak da anlayabiliriz. Ahlak psikolojisi alan yazınında ahlaki duyguların davranışlara motivasyon olduğuna ilişkin birçok bulgu yer almaktadır (Prinz 2006, Prinz 2007). Suçluluk ve utanç, hem kendi hem başkalarının olumsuz değerlendirmelerinin (veya ihtimalinin) sonucunda deneyimlenen duygular olarak betimlenmektedir (Smith ve ark. 2002). Dolayısıyla, kişilerin yaşadıkları psikolojik rahatsızlık hissini azaltması, suçluluk ve utanç duygularının işlevsel rolünün ortadan kalkmasıyla da bağlantılı olabilir. Bu görüş ahlaki duyguların ahlaki

davranış ve ahlaki standartlar arasında aracı rol oynadığı argümanı ile da tutarlıdır (Tangney ve ark. 2007). Daha açık ifade etmek gerekirse, ahlaki uzaklaşma mekanizmaları benlik düzenleyici işlevleri devre dışı bırakarak kişinin davranışının sonucunda deneyimlenen ahlaki duyguları kettiyor olabilir. Buna paralel olarak Türkiye’de üniversite öğrencileri ile yapılan bir incelemede apati düzeyiyle ahlaki uzaklaşma pozitif ilişkili bulunmuştur (Erik 2022). Bu sonuç da duygusal süreçlerdeki motivasyon kaybının ahlaki uzaklaşmaya katkısına kanıt oluşturmaktadır.

Yapılan bir araştırmada ahlaki uzaklaşmaya daha eğilimli kişilerin daha az ahlaki duygu bildirdiği raporlanmıştır (Zych ve ark. 2020). Perren ve Gutzwiller-Helfenfinger (2012) ahlaki duygu yokluğunun siber zorbalıkla ilişkili bulunduğunu göstermiştir. Yine aynı çalışmada ahlaki uzaklaşma ve ahlaka aykırı davranışlar arasındaki ilişkiye ahlaki duyguların aracılık ettiği görülmektedir. Önceki çalışmalarda da ahlaki uzaklaşmanın zorbalıkla yakından ilişkili olduğu gösterilmiştir (Gini 2006, Obermann 2011). Yine de özellikle siber zorbalıkla ahlaki uzaklaşma arasındaki doğrudan ilişkiye dair sonuçların karışık olduğu görülmektedir. Örneğin bir dizi çalışmada ahlaki uzaklaşma seviyesindeki artışın, daha yüksek seviyelerde siber zorbalığı öngörmediği bulunmuştur (Bauman ve Pero 2011, Perren ve Futzwiller-Helfenfinger 2012). Fakat farklı incelemelerde (örneğin, Pornari ve Wood 2010, Bauman 2010) siber zorbalık ile ahlaki uzaklaşma arasında anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla bu konudaki karışık bulguların ileride yeniden incelenmesi gerekir.

Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ahlaki duyguları deneyimlemeye daha eğilimli olmak ahlaki uzaklaşmanın olumsuz davranış üzerindeki etkisini azaltabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla ahlaki duyguları tetikleyebilecek ve daha sık sergilenmesine cesaretlendirecek içeriklerin geliştirilmesi ahlaki uzaklaşma ve ahlaka aykırı davranışı azaltmaya yönelik müdahaleler için işe yarar olabilir.

Politik Tutumlar

İnsanların ahlaka ilişkin değerlendirmelerini şekillendirdiğini ve bireysel farklılıkların görünür olduğunu tespit edebileceğimiz bir başka sınıflandırma ise politik tutumlardır (Graham ve ark. 2009). Muhafazakar ve liberaller, çalışmalara göre ahlaki ihlalleri değerlendirirken farklı ahlaki hassasiyetlere farklı seviyelerde önem atfetmektedir (Haidt ve Graham 2007). Örneğin, liberal bireyler ahlaki açıdan zarar ve adaletle ilişkilendirilen ihlalleri daha yanlış bulurken, muhafazakarlık seviyesi arttıkça zarar ve adaletin yanı sıra kutsallık, iç gruba sadakat ve otoriteye itaate ilişkin ihlallerin de ahlaken benzer seviyelerde yanlış olarak değerlendirildiği bulunmuştur (Graham ve ark. 2009). Dolayısıyla, ahlaka ilişkin hassasiyetlerindeki bir dizi farklılıktan hareketle, insanların ahlaki uzaklaşmaya dair eğilimlerinde de farklılıklar olmasını beklemek akla yatkın gözükmektedir. Bu beklentiye paralel olarak, ahlaki uzaklaşmanın politik tutumlar ve sosyal yapılara yönelik algularla ilişkisine dair bir dizi araştırma mevcuttur.

Politik tutumların ve sosyal yapılara yönelik alguların ahlaki uzaklaşmayla ilişkisine dair bulgular çeşitlidir. Jackson ve Gaertner (2010) tarafından yapılan araştırmada farklı politik görüşleri benimsemiş kişilerin ahlaki uzaklaşma eğilimleri arasında anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir. Bir diğer çalışmada, muhafazakarlık ve ahlaki uzaklaşma arasında Ortodoks Yahudi örnekleminde pozitif bir ilişki varken, Seküler Yahudi örnekleminde anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (Sverdlik ve Rechter 2020). Bu karışık sonuçların nedeni, ihlalin içeriğine bağlı olarak ahlaki uzaklaşma sergileme seviyelerinde yaşanan farklılaşma da olabilir. Diğer bir deyişle, politik görüşler değiştikçe, hangi meseleye ilişkin ahlaki uzaklaşma sergileneceği de farklılaşıyor olabilir.

Yine belirtmek gerekir ki bu beklentiye dair benzer bir bulgu, Jackson ve Gaertner (2010) tarafından ortaya koyulur. Çalışmada katılımcıların sağ kanat yetkecilik ve sosyal baskınlık yönelimi ile ahlaki uzaklaşmaya yatkınlıkları incelenmiştir. Sosyal Baskınlık Yönelimi, kişilerin toplumdaki hiyerarşik düzeni, yani bir grubun diğerinden üstün olmasına yönelik yapıyı ne kadar desteklediklerini ifade etmek için kullanılır (Sidanius ve Pratto 1999). Sosyal Baskınlık Yöneliminin dış etnik grupları insandışılaştırma gibi önyargı biçimleriyle ilişkili olduğu önceki çalışmalarda kanıtlanmıştır (Costello ve Hodson 2009). Benzer biçimde Sağ Kanat Yetkeciliği, toplumda yerleşik otoriteye aşırı biçimde teslimiyet, otoritenin onaylamadığı kişilere yönelik saldırganlık ve otoritenin onayladığı geleneklere aşırı bağlılık ile kendisini gösterir (Altemeyer 1996). Jackson ve Gaertner (2010), savaşa dair sonuçların küçümsemesinin ve ahlaki gerekçelendirmelerin sağ kanat yetkecilikle ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca sonuçlar sağ kanat yetkeciliğin güçlü şekilde ahlaki gerekçelendirme ile ilişkili olduğunu; sosyal baskınlık yöneliminin ise güçlü şekilde insanlıktan çıkarıcı-suçlayan kurbanlarla ilişkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla farklı politik tutumlar ahlaki uzaklaşmaya ilişkin farklı mekanizmaları kullanmaya zemin hazırlıyor gibi gözükmektedir. Ancak bu konuda kısıtlı çalışma olduğundan ileriki çalışmalarda bu ihtimalin detaylıca incelenmesi önemli olabilir.

Yalçın (2017) tarafından Türkiye’de yapılan bir çalışmada da Jackson ve Gaertner’in (2010) sonuçlarıyla uyumlu olarak, ahlaki uzaklaşma ile sosyal baskınlık yönelimi ve sağ kanat yetkeciliği arasında pozitif bir ilişki

bulunmuştur. Yani, bu sonuçlara göre hem sosyal baskınlık yönelimi hem de sağ kanat yetkeliği daha yüksek kişiler ahlaki uzaklaşmaya daha eğilimlidir. Kişilerin toplum içindeki hiyerarşik yapıyı onaylaması, öyle gözüküyor ki mağduru suçlanmasına zemin hazırlayan psikolojik süreçlerle bir noktada ortaklaşmaktadır. Dolayısıyla bu sonuçlar, ileriki müdahale çalışmalarında ahlaki uzaklaşmanın azaltılması için grup içindeki veya gruplar arasındaki hiyerarşiye ilişkin vurgunun azaltılması ve yerine eşit koşulların sağlanmasının önemli olabileceğine işaret etmektedir.

Bağlanma Örüntüleri

Bakım veren ve bebek arasındaki ilk ilişki örüntüsü yakın ilişki dinamiklerini şekillendirdiği gibi (Bowlby 1973) yabancılara yönelik olumlu sosyal davranışlar sergilemeye yönelik motivasyonun şekillenmesine de zemin hazırlamaktadır (Shaver ve ark. 2010). İlk bağlanma figürüyle kurulan ilişki, bağlanma kuramına binaen gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda güvenli, kaçınan, kaygılı ve korkulu olarak sınıflandırılmış ve kişiler arası bir değişken olarak da ele alınmıştır (Bartholomew ve Horowitz 1991). Romantik ilişkilerde, örneğin, kaygılı ya da kaçınan bağlananların güvenli bağlananlara göre partnerlerinin duygularına karşı daha az duyarlı olduğu, yardım etmeye daha az niyetlendiği bulunmaktadır (Collins ve Feeney 2000). Dolayısıyla bakım verme sistemi yakın ilişkide olmadığımız kişilerin ihtiyaç sahibi olduğu durumlarda da onlara ne kadar kaynak aktaracağımızı açıklayan genellenmiş bir mekanizmayı tanımlamaktadır. Tanımadığımız kişilere yönelik sergilediğimiz olumlu sosyal davranışların seviyesi, örneğin, ilişkilerde ne kadar güvenli bağlanmaya yatkın olduğumuzla alakalı gözükmektedir (Shaver ve ark. 2010). Güvenli bağlanan kişilerin, diğerlerinin ihtiyaç sahibi olduğu durumları tespit etmede daha başarılı oldukları; dolayısıyla uygun kaynak yatırımında bulunmak konusunda daha etkili stratejiler kullandıkları; öte yandan, kaçınan ve kaygılı bağlanan bireylerin (sırasıyla) ya sorunu tespit etme konusunda başarısız oldukları, ya da tespit edilen soruna uygun yatırımı yapmak konusunda kayıtsız kalarak başarısız oldukları öne sürülmüştür (Mikulincer ve Shaver 2005, Shaver ve ark. 2010). Dolayısıyla bağlanma örüntülerindeki bireysel farklılıklar kişilerin ahlaki kararlarını da şekillendiriyor gibi gözükmektedir.

Başkalarının iyiliğine ilişkin kayıtsızlığın daha yüksek görüldüğü kaçınmacı bağlanan bireylerin ahlaki uzaklaşmaya daha yatkın olması şaşırtıcı olmayacaktır. Buna paralel olarak, Shaver ve Mikulincer'in (2012) yaptığı çalışma, kaygılı bağlanan kişilerin güvenli bağlanmayla ilişkili anıları hatırlatıldığında ahlaki seçimler yapma ihtimallerinin arttığını kanıtlamıştır. Kaçınan bağlananlar için aynı bulgulara ulaşılmaya da bağlanma örüntüleri ve güvenli bağlanmanın çağrıştırılmasının ahlaki davranışları nasıl değiştirdiğine dair keşifsel bir bulgu ortaya koyulmuştur.

Ek olarak, Chugh ve arkadaşları (2014) ahlaki davranışlara güvenli bağlanmanın katkı sunabileceğini ahlaki uzaklaşma perspektifini kullanarak genişletmiştir. Sonuçlara göre, güvenli bağlanmaya ilişkin duygulanım çağrıştırıldığında, katılımcılar, ahlaki uzaklaşma eğiliminin etik dışı davranışa dönüşmesine daha çok direnmektedirler. Bu durum, güvenli bağlanmanın durumsal etkisinin ahlaki uzaklaşma eğiliminin etkisini elimine edebildiğini göstermektedir. Bao ve arkadaşları (2015) ise Çinli ergenlerin suça ilişkin davranışlarının ebeveynle güvenli bağlanma ile negatif yönde ilişkili olduğunu, ahlaki uzaklaşmanın ise bu ilişkiye aracılık ettiğini bulmuşlardır.

Bağlanma hakkında şimdiye kadar yapılan araştırmalar ahlaki ve olumlu sosyal davranışlarla ilişkisi hakkında önemli sonuçlar ortaya koysa da ahlaki uzaklaşma ile ilişkisine dair bulgular görüldüğü gibi oldukça azdır. Nadir bulgular güvenli bağlanmanın çağrıştırılmasının ahlaki uzaklaşmayı azaltan bir faktör olduğunu vurgulamıştır. Güvenli bağlanmanın ahlaki uzaklaşmadan koruyucu etkisine ilişkin yapılacak ileriki araştırmalar, gelecekteki müdahale programlarının içeriklerine önemli katkı sunacaktır.

Ahlaki Uzaklaşmaya Dair Bireysel Farklılıkların Değerlendirilmesi

Özetle, ahlaki uzaklaşmanın ilişkili olduğu bireysel farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, ahlaki uzaklaşmaya eğilimli olmanın hem uyumlu ve sorumluluk sahibi olma gibi olumlu; hem de psikopati ve Makyavelizm gibi bir dizi karanlık kişilik özelliğiyle ilişkili olduğu görülürken, bir yandan da ahlaki uzaklaşmaya yatkınlığa düşük seviyede ahlaki duygulanımın eşlik ettiği göze çarpmaktadır. Yine insanların ahlaki ilişkin meselelerdeki kayıtsızlıklarının ve uzaklaşmasının politik tutumlarla da kısmen açıklandığı söylenebilir. Son olarak, az sayıdaki inceleme bağlanma stillerinin ve dolayısıyla bakım verme sisteminin ahlaki uzaklaşmaya dair yatkınlıklarda da ortaya çıktığını düşündürmektedir. Bu bireysel farklılıklar ahlaki uzaklaşmanın psikolojik mekanizmasını anlamak için öne sürülmüş kuramsal varsayımların değerlendirilmesinde olduğu kadar, uygulamalı alanda yapılan psikoloji çalışmaları için de kullanışlıdır. Zira hedef kitlenin karakteristik özelliklerinin göz önünde bulundurulması, gerçekleştirilecek müdahale çalışmalarında başarılı sonuçlara ulaşma

ihtimalini artıracaktır. Bir sonraki bölümde, bireysel farklara ilişkin bulgulardan yola çıkarak, ilgili alan yazında şimdiye kadar ahlaki uzaklaşmayı önlemek ya da azaltmak için ortaya konmuş çalışmaların içerikleri ele alınmıştır. Buraya kadar aktarılan bulgular ışığında potansiyel koruyucu faktörlerin neler olabileceği tartışılmıştır.

Müdahale çalışmalarının özel olarak ergenlik dönemine yoğunlaştığı ve bazı çevresel faktörlerin ergenlik döneminde ahlaki uzaklaşmayı açıklamada anlamlı bir aracı rolü olduğu görülmektedir. Bu nedenle bir sonraki bölümde okul ve iş bağlamında ahlaki uzaklaşmayı ele alan görgül bulgulara, ardından müdahale programlarının etkililiğini test eden çalışmalara yer verilecektir.

Farklı Bağlamlarda Ahlaki Uzaklaşma

Bireysel farklılıkların yanı sıra, ahlaki uzaklaşma, ortaya çıktığı bağlamlara göre de incelenebilir. Bu çalışmalar özellikle çocuk ve ergenler için ahlaki uzaklaşmayı okul ortamında akran ilişkileri ve ebeveynin tutumlarıyla birlikte ele alırken, yetişkinler için ise iş ortamında ele almaktadır.

Çocukluk ve ergenlik döneminde yapılan çalışmalar sıklıkla okul ortamındaki davranışları, okul iklimini ve arkadaşlık ilişkilerinin ahlaki uzaklaşmaya katkısını göz önünde bulundurmaktadır. Yine, çalışmaların çocukluk döneminden ziyade ergenlik dönemine yoğunlaştığı görülmektedir. Ergenlikte ahlaki uzaklaşmanın daha fazla çalışılmasının potansiyel bir nedeni çocukluktan ziyade ergenlik döneminde ahlaki uzaklaşmaya daha sık rastlanmasıdır. Ahlaki uzaklaşmayı boylamsal şekilde ergenlikten genç yetişkinliğe kadar inceleyen bir araştırmanın sonuçları, erken ve orta ergenlikteki bireylerin diğer yaş gruplarına göre ahlaki uzaklaşmaya daha eğilimli olduğunu ve daha fazla ahlaki uzaklaşma mekanizması kullandıklarını ortaya koymuştur (De Caroli ve Sagone 2014). Gini ve arkadaşları (2014), örneğin, ergenlikteki saldırganlığın ahlaki uzaklaşmayla ilişkisinin çocuklara kıyasla daha güçlü şekilde ortaya çıktığını bulmuştur. Caravita ve arkadaşları (2014) ise çocukluğa kıyasla erken ergenlikte ahlaki uzaklaşmanın daha fazla deneyimlediğini boylamsal bir çalışmayla göstermişlerdir. Ayrıca bu çalışmada erken ergenlikte ahlaki uzaklaşmanın akran sosyalleşmesiyle ilişkili olduğu bulunurken, çocukluk dönemi için bu ilişki görülmemiştir. De Caroli ve Sagone (2014) yaptıkları incelemede, benzer şekilde, farklı ahlaki uzaklaşma mekanizmalarına farklı dönemlerde daha sık başvurulduğunu göstermişlerdir. Sonuçlara göre, sorumluluğun dağılması ergenliğin orta ve geç dönemindeki bireylerde daha fazla; mağduru suçlama ve ahlaki meşrulaştırma mekanizması ise daha az kullanılmaktadır. Yine, erken ergenlik döneminde insandılaştırma ve sonuçları azımsama mekanizmalarına daha fazla başvurulduğu görülmektedir.

Ergenlik dönemindeki ahlaki uzaklaşma ve saldırganlık davranışının ilişkisini ve kalıcılığını boylamsal biçimde inceleyen bir diğer çalışmada ise şiddet ve saldırganlık içeren davranışlarda, ahlaki uzaklaşmanın anlamlı bir role sahip olduğu ve ahlaki uzaklaşmanın 14-16 yaş arasında diğer yaşlara göre daha güçlü biçimde ortaya çıktığı; 16 yaşından sonra ise dereceli olarak azalma gösterdiği bulunmuştur (Paciello ve ark. 2008). Bu düşüşün sebebini araştırmacılar, orta ve geç ergenlikle birlikte bilişsel ve sosyal yetilerin artışı, sonuçları ön görmeye dair becerilerdeki gelişim, davranışları düzenleme yeteneği ve geçmiş sosyal tecrübelerden ders alınmasıyla açıklamışlardır. Caravita ve arkadaşları (2012) ilkökul ve ortaokul öğrencileriyle gerçekleştirdikleri çalışmada, örneğin, zorbalığın ortaokuldaki çocuklar için ahlaki uzaklaşmayla ilişkili olduğunu bulurken, ilkökul çocukları için ahlaki uzaklaşmanın yalnızca mağduru savunmayla ilişkili olduğunu göstermişlerdir.

Türkiye’de yapılmış bir başka çalışmada, Yavuz-Birben ve Bacanlı (2017), 9. sınıf öğrencilerinin ahlaki uzaklaşma skorlarının 10. sınıf öğrencilerinden daha yüksek olduğunu bulmuştur. Geç ergenlik dönemi ahlaki uzaklaşma kapsamında nadiren ele alınsa da Türkiye’de geç ergenlik döneminde yapılmış bir incelemede ahlaki uzaklaşmanın erkeklerde, kadınlardan daha sık rastlandığı bulunmuştur (Turan 2021). Oysa başka bir incelemede 18-25 yaş arasındaki katılımcılarda kadınların erkeklerden daha fazla ahlaki uzaklaşma rapor edildiği görülmüştür (Kocatürk ve Kurtça 2021).

Ergenlik döneminde okul ortamında sıkça gözlenen ve ahlaki uzaklaşmayla ilişkisi bilinen davranışlardan bir diğeri ise zorbalıktır (Menesini ve ark. 2003). Zorbalığın, (hem akran zorbalığı hem de siber zorbalık) ahlaki uzaklaşmayla pozitif ilişkili olduğu bulunmuştur (Wang ve ark. 2019, Zych ve ark. 2020). Zorbalığın ortaya çıkmasına katkı sunan birçok kişilik özelliği bulunsun da ahlaki uzaklaşma ve empatinin zorbalığı yordayan en önemli ayırt edici özellikler olduğu görülmektedir (Gini ve ark. 2014). Dolayısıyla zorbalık ve ahlaki uzaklaşma ilişkisini konu alan araştırmalar, ergenlere yönelik müdahale ve önleme çalışmaları için de önem taşımaktadır. Türkiye’deki 18-25 yaş arasındaki gençlerin katıldığı çalışmada da ahlaki uzaklaşmanın siber zorbalık ve akran zorbalığını dikkate değer ölçüde öngördüğü tespit edilmiştir (Kocatürk ve Kurtça 2021).

Son yıllarda yapılan çalışmaların sonuçlarına göre, olumlu okul iklimi ahlaki uzaklaşma ve zorbalık davranışı arasındaki ilişkide önemli bir tampon etkisi göstermektedir (örn. Teng ve ark. 2020). Olumlu okul iklimi, okulun

nispeten istikrarlı bir özelliği olarak, okul kültürünün yapısını ve kalitesini betimlemektedir (Yang ve ark. 2020). Okulda daha olumlu bir iklim algılayan öğrencilerin daha az zorbalık davranışına yöneldiğine dair farklı bulgular mevcuttur (Espelage ve ark. 2014, Chan ve ark. 2015). Örneğin, Teng ve arkadaşları (2020) ortalama 14 yaşındaki Çinli 2997 ergen öğrenciyle yaptıkları boylamsal çalışmada okul ikliminin düzenleyici ilişkisini göstermiştir. Bulgulara göre, (i) daha yüksek ahlaki uzaklaşma ve negatif okul iklimi algısına sahip öğrenciler, daha düşük ahlaki uzaklaşma ve daha olumlu okul iklimi algısına sahip öğrencilere göre daha fazla zorbalık gerçekleştirmektedir; (ii) daha yüksek ahlaki uzaklaşma ve okul iklimi hakkında daha olumsuz algılara sahip öğrenciler, zaman içinde daha yüksek düzeyde zorbalık davranışı sergilemektedir; (iii) okul iklimi hakkında daha olumlu algılara sahip öğrenciler için ahlaki uzaklaşma ile zorbalık yapma arasındaki ilişki daha zayıf ve önemsizdir. Bu bulgular, bir öğrencinin olumlu bir okul iklimi algısının ahlaki uzaklaşma ve zorbalık yapma arasındaki ilişki üzerinde sahip olabileceği koruyucu etkinin daha fazla araştırılmasına yol gösterecek niteliktedir.

Bir dizi çalışma, ergenler için ahlaki uzaklaşmanın anlamlı bir aracı rolü olduğuna işaret etmektedir. Hyde ve arkadaşları (2010) bağlamsal risk faktörlerinin ve olumsuz davranışların ilişkisine zihinsel süreçlerin aracılık edebileceğini söylemiştir. Buna paralel olarak düşük sosyo-ekonomik statüdeki ergenlerle gerçekleştirdikleri boylamsal çalışmada 15 yaşındaki katılımcıların ahlaki uzaklaşma skorunun 1.5 - 2 yaşlarında deneyimlenen reddedici ebeveynlik (düşmanlık ve düşük olumlu duygulanım ile karakterize olan ebeveynlik tarzı) ile 16-17 yaşlarındaki zorbalık gibi antisosyal davranışları arasındaki ilişkiye aracılık ettiği bulunmuştur. Bu sonuçlar, ahlaki uzaklaşmanın erken dönem risk faktörleri ve uzun vadeli olumsuz davranışsal çıktılar arasındaki anlamlı rolünü destekler niteliktedir. Araştırmacılar bu bulguyu ahlaki uzaklaşmanın erken dönem risk faktörleri ve sonraki olumsuz davranışlar arasındaki ilişkide rol oynayan potansiyel bir bilişsel mekanizma olarak düşünülmeleriyle ilişkilendirerek yorumlamışlardır. Diğer bir deyişle, anne babanın olumsuz ebeveynlik tarzları uzun vadedeki antisosyal davranışları belirleyen potansiyel bir risk faktörüken; ahlaki uzaklaşma bu ilişkide müdahale edilebilir bilişsel bir mekanizma olarak ortaya çıkmaktadır.

Zhang ve arkadaşlarının (2021) Çinli 1796 ergenle yaptığı araştırma da ebeveynlik tarzı ve siber zorbalık arasındaki ilişkiye ahlaki uzaklaşmanın aracılık ettiğini ortaya koymuştur. Yapılan diğer araştırmalarda da ebeveynlik tarzı ile agresyon, zorbalık gibi davranışlar arasındaki ilişkiye ahlaki uzaklaşmanın aracılık ettiği kanıtlanmıştır (Yang ve Wang 2011, Bao ve ark. 2015). Zhang ve arkadaşları (2021), reddedici, aşırı koruyucu ve duyarlı (duygusal olarak sıcak) ebeveynlik tarzıyla siber saldırganlık arasındaki ilişkiye ahlaki uzaklaşmanın aracılık ettiğini göstermiştir. Başka bir ifadeyle, yüksek seviyede reddedici ve aşırı koruyucu ya da düşük seviyede duyarlı ebeveynlik tarzıyla yetiştirilmiş ergenlerin daha çok ahlaki uzaklaşma eğilimine başvurduğu görülmekte ve bu da dolaylı olarak onların daha saldırgan davranışlar sergilemelerine yol açmaktadır.

Bao ve arkadaşları (2015) ise güvenli bağlanmanın birini tehdit etme, eşyasını zorla alma gibi olumsuz davranışlarla negatif ilişkisini ahlaki uzaklaşmanın aracı rolüyle açıklanabileceğini göstermiştir. Zych ve arkadaşlarının (2020) yürüttüğü bir araştırmada, erken ergenlik döneminde, ebeveynlerden algılanan ahlaki uzaklaşma (perceived parental moral disengagement induction) ve zorbalık davranışı sergileme arasındaki ilişkiye, ahlaki uzaklaşma eğiliminin aracılık ettiği görülmüştür. Araştırmanın bulgularına göre, ebeveynlerinin kendi davranışlarının sorumluluğunu almadığını ve kendilerini haklı çıkardığını algılayan çocukların, zorbalık ve siber zorbalık dahil olmak üzere farklı saldırgan davranışlara yönelik ahlaki uzaklaşma yaşamaları daha olasıdır. Aynı zamanda çocukların kendi ahlaki uzaklaşma seviyeleri hem ailelerinden algıladıkları ahlaki uzaklaşma seviyesinden etkilenmekte hem de zorbalık eğilimini etkilemektedir. Dolayısıyla ergenlik döneminde ahlaki uzaklaşma ile ilişkili olarak bulunan zorbalık davranışlarının ebeveynlik ile birlikte değerlendirilmesinin önemli olduğuna işaret eden pek çok bulgu bulunmaktadır.

Daha önceki bölümde bahsedildiği gibi, empati, ahlaki kimlik ve öz farkındalık seviyesi ahlaki uzaklaşmaya dair bireysel yatkınlığı açıklamak için ele alınmasının önemli olduğu görülen özelliklerdir. Zeng ve arkadaşları (2020) ergenlerde de benzer şekilde minnettarlık seviyesi ve siber zorbalık davranışı ilişkisinde ahlaki uzaklaşmanın aracı bir rolü olduğunu göstermiştir. Daha çok minnettarlık gösteren ergenler, daha az ahlaki uzaklaşma mekanizmaları kullanmaya ve dolayısıyla akranlarına karşı daha az siber zorbalık yapmaya eğilimli bulunmuştur. Aynı zamanda ahlaki duygular yaşamaya daha eğilimli çocuklar daha az zorbalık davranışı göstermekte ve ahlaki duygular ahlaki uzaklaşma ve zorbalık arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir (Zych ve ark. 2020). Dolayısıyla minnettarlık ve olumlu ahlaki duygulara eğilim gibi olumlu kişilik özelliklerinin geliştirilmesi ahlaki uzaklaşma ve zorbalık davranışını azaltmaya yönelik ergenlik dönemini hedef alan müdahaleler için de önemli görülebilir.

Zelidman (2014) ergenlerin ahlaki uzaklaşma eğilimleri ve zorbalık davranışları arasındaki ilişkide empati seviyelerinin düzenleyici bir rolü olduğunu kanıtlamıştır. Öyle ki empati arttıkça ahlaki uzaklaşma ve zorbalık davranışı azalmakta ve empati azaldıkça ahlaki uzaklaşma ve zorbalık davranışına katılma davranışı artmaktadır.

Zeng ve arkadaşlarının (2020) yaptığı çalışma, öz farkındalık ve ahlaki uzaklaşmanın ergenlerde minnettarlık ve zorbalık davranışı ilişkisine aracılık ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla alan yazındaki bulgular bireylerin olumlu kişilik özelliklerinin (empati, minnettarlık ve öz farkındalık gibi) ahlaki uzaklaşmayı ve zorbalığı azaltmadaki rolüne işaret etmektedir. Wang ve arkadaşlarının (2019) yürüttüğü araştırmaya göre, okul iklimi ile ahlaki uzaklaşma aracılığıyla siber zorbalık yapma arasındaki dolaylı ilişki, yüksek ahlaki kimliğe sahip arkadaşlarla etkileşime giren ergenler için anlamsız hale gelmektedir. Yani okul iklimi ve siber zorbalık davranışı arasındaki ilişkiye ahlaki uzaklaşma aracılık etmekte ve bu model arkadaşın algılanan ahlaki kimliği tarafından düzenlenmektedir.

Diğer yandan Zhang ve arkadaşlarının (2021) ergenlerle yaptıkları çalışmada ahlaki kimlik zorbalıkla ilişkili çıksa da ebeveynlik tarzı ile ahlaki uzaklaşma arasındaki doğrudan ilişkide anlamlı bir düzenleyici faktör olarak ortaya çıkmamıştır. Araştırmacılar önceki bulgularla (Wang ve ark. 2019) çatışan sonuçları, ahlaki kimlik düzeyinden bağımsız olarak, bağlamsal faktörlerin (örneğin, ebeveynlik stilleri) ahlaki biliş ve davranışı daha güçlü şekilde etkiliyor olabileceği yorumuyla açıklamışlardır. Fakat zorbalık, ebeveynlik stilleri ve ahlaki uzaklaşma arasındaki ilişkide ahlaki kimliğin düzenleyici etkisini aydınlatmak için daha fazla araştırma gereklidir. Yine, ebeveynlikle ilişkili farkların ahlakla ilişkili karar ve davranışlara dair çocukluk ve ergenlik dönemindeki çıktılara yansımaları sosyo-ekonomik seviye ve kültüre özgü değişimlere açık olduğundan (Miller ve ark. 2019), bu çalışmaların farklı kültürlerde ve farklı sosyo-ekonomik seviyelerde yeniden test edilmesi de ilgili sonuçların genellenebilir olup olmadığını gözlemek için anlamlı katkı sunacaktır.

Bunun yanı sıra iş yaşamındaki olumsuz davranışları yordayan önemli bir değişken olarak ahlaki uzaklaşma (örn. Moore 2008) örgütsel bağlamdaki araştırmalara da konu olmuştur. Ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya yönelik olarak örgütsel bağlamda bir müdahale/egitim programı göze çarpmıyor olsa da ahlaki uzaklaşmanın iş ortamında karar almayı etkileyen yönünü inceleyen geniş bir alan yazın bulunmaktadır. Yapılan deneysel çalışmalar, iş ortamında ahlaki uzaklaşmayı artıran faktörleri ve bu ilişkideki aracı ve düzenleyici faktörleri aydınlatmıştır. Örneğin, Newman ve arkadaşlarının (2020) yaptığı sistematik derleme çalışmasında; iş davranışı, işe yönelik tutum, takım içindeki davranış ve örgütsel davranış çıktılarında ahlaki uzaklaşmanın aracı ve düzenleyici rolünü inceleyen araştırmalar bir araya getirilmiştir. Örgütle kimliklenme, etik liderlik, güç ilişkisi, örgüt iklimi, örgütsel adaletsizlik gibi bireysel ya da örgütsel düzendeki faktörler ile iş davranışı arasındaki ilişkide ahlaki uzaklaşmanın aracı ve düzenleyici rolü açıkça görülmektedir. Bu derleme çalışmada göze çarpan bulgulara, olumlu bir liderle çalışmanın ahlaki uzaklaşmayı azaltarak etik dışı davranışı da önlemekte olduğu örnek olarak verilebilir. Aynı zamanda örgütsel bağlamda adaletsizliğe uğradığını düşünen kişiler daha çok ahlaki uzaklaşma eğilimi bildirmekte ve dolaylı olarak daha çok iş ortamına zarar veren davranışlarda bulunmaktadır. Dolayısıyla iş ortamında ahlaki uzaklaşmayı azaltmak için çalışanların adalete ilişkin algılarını gözden geçirmek bir ilk adım olabilir.

Bir başka çalışmada, Kish-Gephard ve arkadaşları (2014) ortalama 20 yaşındaki 147 üniversite öğrencisiyle ABD’de yaptıkları deneysel çalışmada kişisel çıkarı artıran durumların ahlaki uzaklaşmaya etkisini incelemişlerdir. Araştırmacıların temel beklentisi, iş ortamında kişisel çıkarları cezbedici fırsatlar sunan durumlarda kişilerin benimsedikleri ahlaki standartlarından daha kolay ayrılacağı/uzaklaşacağı yönündedir. Fakat kişisel çıkarın ahlaki uzaklaşma üzerindeki temel etkisi ortaya çıkmamıştır. Bu durum araştırmacılar tarafından tavan etkisi ve elde edilen skorlardaki ranjin düşük olmasıyla açıklanmıştır. Diğer yandan araştırmacılar bu çalışmada başkalarına zarar vermenin hatırlatılmasının ve öz-disiplinin olası önleyici etkisini de göz önünde bulundurmuşlardır. Sonuçlar, başkalarına verilen zarar vurgulandığında, kişisel çıkarların ahlaki uzaklaşma üzerindeki etkisinin azaldığını göstermiştir. Aynı zamanda güçlü seviyede kişisel çıkarlar vurgulansa bile sorumluluk/vicdanlılık seviyesi yüksek kişiler diğerlerine göre ahlaki uzaklaşmaya daha az başvurmaktadır. Bu çalışmanın sonuçları, iş ortamında kişilerin yararına olan, onları cezbedici fırsatlar meydana geldiğinde, ortaya çıkacak zararı hatırlatmanın ve olumlu kişisel özelliklerin (sorumluluk) koruyucu etkisini göstermektedir (Kish-Gephard ve ark. 2014).

Ahlaki Uzaklaşmaya Yönelik Müdahale Çalışmaları

Ahlaki uzaklaşma konusu gereği uygulamalı alanda incelenmeye oldukça yatkındır. Kişilerin ahlaki uzaklaşmaya eğilimini azaltan veya artıran birçok faktör olduğu önceki araştırmalarda gösterilse de bu çalışmalar nadiren uygulamalı olarak test edilmiştir. Oysa günümüzde toplumsal ve bireysel birçok problemin çözümü için ahlaki uzaklaşma stratejilerini azaltabilecek önleyici ve müdahale edici programlara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu bölümde ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya yönelik müdahale çalışmaları derlenmiştir.

Ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya yönelik ilk çalışmaların çocukluk ve ergenlik dönemini kapsayan müdahaleleri konu aldığı görülmektedir (Moore 2015). Örneğin, ahlaki uzaklaşmayı azaltmak için hazırlanmış McAlister’ın

(2001) ABD ve Finlandiya’da yaşayan 73 ergenle yaptığı müdahale çalışması, ahlaki uzaklaşmaya yönelik ilk müdahale çalışmalarından biridir. Yapılan araştırmada, katılımcılarla ya ahlaki uzaklaşmayı destekleyici ya da ahlaki uzaklaşmaya direnen ikna edici iletişime girmenin ahlaki uzaklaşmayı azaltıp azaltmadığı incelenmiştir. Bir grup öğrenci Irak ve Yugoslavya’daki ABD ve NATO askeri eylemlerini destekleyen (ahlaki uzaklaşmayı destekleyici) iletişim koşuluna atanırken, diğer grup hareketi desteklemeyen (ahlaki uzaklaşmaya direnen) iletişim koşuluna atanmıştır. Ardından ahlaki uzaklaşma ve belli askeri eylemleri onaylamaya ilişkin ölçümler alınmıştır. Ön test ve son test ölçümleri arasındaki fark, ikna edici iletişime girmenin hem direnme hem destekleme koşulu için askeri eylemleri destekleme skorlarını değiştirdiğini göstermektedir. Yani ahlaki uzaklaşmaya direnç (askeri eylemleri desteklememe) koşulunda da ahlaki uzaklaşmaya destek (askeri eylemleri destekleme) koşulunda da tutumlarda iletişimin içeriği yönünde değişim olmuştur. Ancak araştırmada kontrol grubu bulunmadığından, etkinin ikna edici iletişimden mi yoksa herhangi bir iletişime girmekten mi kaynaklandığı soru işaretidir. Bu noktada araştırmanın iletişimin kısa süreli tutumlar üzerindeki etkisini gösterdiğini söylemek mümkün olsa da uzun vadede ahlaki uzaklaşmaya etkisi olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Ahlaki uzaklaşma konusunda bir başka müdahale programı Wang ve Goldberg (2017) tarafından, 7-9 yaş arasındaki 98 çocukla, okul ortamında zorbalıkla ilgili farkındalığı geliştirmek amacıyla oluşturulan Zorbalık Literatürü Projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir (bkz. Wang ve ark. 2015). Bu proje kapsamında uygun problem çözme, sosyal becerileri geliştirmeyi ve zorbalığa seyirci kalan çocukların müdahale etmesini teşvik etmek için hikayeler kullanılmıştır. Hikayelerdeki olaylar takip edilerek, beş hafta boyunca, her bir ahlaki uzaklaşma stratejisinin neden zorbalığa bir gerekçe olarak kullanılmaması gerektiğine dair rol yapma oyunları gerçekleştirilmiş ve çocuklarla tartışılmıştır. Her hikayenin ardından, çocuklardan öğrendikleri içeriğe dair bir yazı yazmaları ve uygulama yapmaları istenmiştir (örneğin, bir kitap ayracı yapma, bir hikayenin tamamlanması veya grupla beraber bir poster veya hikaye kitabı oluşturma gibi). Okuldaki diğer öğretmenler, okulun psikoloğu ve müdürüyle projenin çıktılarını tartışılmış, zorbalıkla ilgili tespit edilen sorunlar bildirilmiş ve öğrencileri zorbalıkla ilgili müdahalelerinde teşvik etmeleri yönünde bilgilendirilmiştir. Böylelikle sadece öğrencilerin değil, okuldaki diğer aktörlerin de sürece dahil olmaları sağlanmıştır. Ebeveynlerin sürece dahil olmalarını desteklemek için öğrencilerin yaptığı uygulamaları kardeşleri ve ebeveynleri ile paylaşmaları istenmiştir. Yanı sıra ebeveynlere yönelik zorbalıkla ilgili kitap tavsiyeleri ve uygulanan müdahale programını tanıtan bir mektup iletilmiştir. Çalışmanın sonunda, müdahale programına katılan çocukların kontrol grubuna kıyasla, zorbalığı gerekçelendirmek için ahlaki uzaklaşmaya daha az başvurdukları görülmüştür. Ayrıca, müdahale sonrasında çocukların arkadaşlık ilişkilerinin de iyileştiği tespit edilmiştir.

Bir başka çalışmada, Bustamante ve Chaux (2014) tarafından Kolombiya’da 9. Sınıfta okuyan 116 öğrenciye yönelik iki ayrı müdahale programı yürütülmüştür. İlk müdahale çalışması eleştirel düşünme ve sosyal düzenleme; ikincisi ise ikna ve davranışsal gazetecilik özelinde gerçekleştirilmiştir. Eleştirel düşünme ve sosyal düzenleme müdahale programında, ahlaki uzaklaşmanın tanımı ve yapısının anlatıldığı bir içerik sunulmuş, ahlaki uzaklaşma mekanizmaları anlatılmış, hangi durumlarda ahlaki uzaklaşma yaşayabilecekleri tartışılmış ve katılımcılardan ahlaki uzaklaşma mekanizmaları yerine neler kullanabileceklerine dair —örneğin, yapılan hatanın sorumluluğunu başkasına yüklemek yerine zararı tazmin etmek gibi— beyin fırtınası yapmaları beklenmiştir. İkna ve davranışsal gazetecilik müdahale programında, ahlaki uzaklaşma süreçlerini öğrenen öğrenciler, kendileri ve diğer insanların ahlaki olmayan davranışlarını nasıl onaylayıp meşrulaştırabileceklerine dair bir gazete makalesi hazırlamışlardır. Ardından büyük ve küçük yaş grubuna göre ayrılan öğrencilerden büyük yaş grubundaki öğrenciler diğerlerini makalelerdeki örnekler üzerinden yaptıkları meşrulaştırmanın neden uygun olmadığına dair ikna edici bir iletişime girmiştir. İkna edici iletişimi içermesi bakımından ikinci müdahale McAlister’in (2001) müdahalesine benzemektedir. Diğer yandan, büyük yaştaki öğrencilerin de diğerlerini ikna ederken ahlaki uzaklaşmaya başvurmamaya ikna olacağı varsayılmıştır. Kontrol grubuna kıyasla her iki müdahale grubundaki öğrencilerin de ahlaki uzaklaşma seviyelerinde anlamlı bir azalma görülmüştür. Aynı zamanda, odak grup görüşmelerinden elde edilen veriye göre her iki müdahale programının da öğrencileri ahlaki uzaklaşmaya direnmeye yönelik motive ettiği, ilk müdahale grubunda yer alan öğrencilerin ahlaki meşrulaştırma yerine hangi alternatif yolları kullanabileceklerini fark etmelerinin oldukça faydalı olduğunu düşündükleri; ikinci müdahale grubunda yer alan öğrencilerin meşrulaştırmaya yönelik daha çarpıcı örnekler görmek istediklerine ilişkin temalar elde edilmiştir.

Türkiye’de Yavuz-Birben (2019) tarafından hazırlanan bir müdahale çalışmasında, lise öğrencilerine yönelik ahlaki uzaklaşmaya ilişkin farkındalık eğitim programı hazırlanmıştır. Yirmi altı katılımcıyla yapılan çalışmada, öğrencilerin yarısı müdahale grubuna, diğer yarısı kontrol grubuna atanmıştır. Müdahale programının içeriğinde empati, öz farkındalık, ahlaki farkındalık, önyargı, değer, savunma mekanizmaları, toplumsal kurallar gibi temel kavramlara yer verilmiştir. Deney grubunun ön test ve son test sonuçlarında ahlaki uzaklaşma puanlarında

anlamli bir düşüş görülmüş ve dört ay sonra yapılan kalıcılık testinin sonuçları etkinin devam ettiğini göstermiştir. Kontrol grubunda ise herhangi bir farklılık görülmemiştir. Bu müdahale çalışmasının önemli bir kısıtlılığı katılımcı sayısının oldukça düşük olmasıdır. Dolayısıyla temsil ediciliği yüksek örneklerle yapılmış ileriki araştırmalara ihtiyaç vardır.

Ahlaki Uzaklaşmaya Dair Gerçekleştirilmiş Müdahale Programlarının Değerlendirilmesi

Genel olarak alan yazında ahlaki uzaklaşmaya ilişkin müdahale çalışmalarının ergenlik dönemine odaklandığı görülmektedir. Çalışmalardan hareketle, ele alınan ahlaki mesele üzerinde yapılan kapsamlı değerlendirmeler, ikna edici iletişim teknikleri veya sorumluluk/vicdanla ilişkili özelliklerin katılımcılara hatırlatılması gibi farklı yolların anlamlı bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Ancak çalışmaların bazı ortak sınırlılıkları olduğu da göze çarpmaktadır. Birincisi, bu çalışmalarda test edilen örneklem grubu genellikle düşük sayıdadır. İkincisi, ahlaka ilişkin farklı tutumlarla ilişkili olduğu görülen bir takım bireysel farklılığın rolü göz ardı edilmiştir. Örneğin, sosyo-ekonomik düzey, kültürel farklar veya katılımcıların bağlanma stilleri veya politik görüşleri, ele alınan ahlaki meseleye göre çıktılarda farklılık yaratabilme potansiyeline sahiptir ancak genellikle göz önünde bulundurulmamıştır. Son olarak, çalışmalarda bireysel farkların bağlama özgü değişimi genellikle çalışmalara dahil edilmemiştir. Bu konudaki eksiklerin ileriki çalışmalarda giderilmesi ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya yönelik uygulamaların geliştirmesine fayda sağlayacaktır.

Sonuç

Ahlaki uzaklaşma kuramı (Bandura 1996) insanların ahlaka aykırı davranışlarda bulunurken yaşadığı stresi azaltan sekiz farklı bilişsel mekanizmanın varlığına işaret etmektedir. Bu sekiz farklı mekanizmaya başvurmaya daha yatkın olmanın bir dizi bireysel farkla ilişkili olduğu daha önceki çalışmalarda gösterilmiştir. Ayrıca kuramsal beklentilere paralel olarak, ahlaki uzaklaşmanın hem bireysel bir yatkınlık olarak ele alınabileceği hem de farklı değişkenlerle ilişkisinde aracı ve düzenleyici bir role sahip olabileceği görülmektedir (Moore 2015). Ahlaki uzaklaşmaya katkı sunan farklı bireysel ve bağlamsal durumların görgül çalışmalarla tespit edilmesi, kişilerin ahlaki uzaklaşmaya daha az başvurmasını sağlayabilecek müdahale ve önleyici çalışmaları da zenginleştirmektedir. Buradan hareketle, bu derleme çalışması hem ahlaki uzaklaşmaya yatkınlığı açıklayabilecek bireysel farklılıkları, hem bu farkların ortaya çıkmasını kolaylaştıran çevresel faktörleri hem de ahlaki uzaklaşmayı azaltmayı amaçlayan uygulamalı çalışmaları ele almayı amaçlamıştır.

Çalışmaların ahlaki uzaklaşmaya yatkınlığı sıklıkla kişilik faktörlerine odaklanarak incelediği görülmüştür. Bu incelemelerin sonuçları Dürüstlük-Tevazu, Uyumluluk, Sorumluluk, Psikopati ve Makyavelizmin ahlaki uzaklaşma ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Egan ve ark. 2015). Daha nadiren incelense de bağlanma, politik tutumlar, ahlaki kimlik ve ahlaki duyguların da ahlaki uzaklaşmayla bağlantılı olduğu görülmektedir (Ogunfowora ve Bourdage 2014). Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, ahlaki uzaklaşmada artışın kısmen ahlaki duyguların daha az deneyimlenmesiyle, güvensiz bağlanma örüntülerine sahip olmakla ve ahlaki kimliğe ilişkin özelliklere daha az önem verilmesiyle açıklanabileceğine işaret etmektedir (Jackson ve Gaertner 2010, Chugh ve ark. 2014, Bao ve ark. 2015, Yalçın 2017, Zych ve ark. 2020).

Yine de bu çalışmaların sonuçlarının deneysel değil, ilişkisel desenlerle yapılmış incelemelerden gelmesinden dolayı bir neden-sonuç ilişkisi üzerinden değerlendirilmelerinin mümkün olmadığını altını çizmek önemlidir. Ayrıca incelemelerin bazıları bireysel yatkınlıkların yanı sıra, bağlamsal faktörlerin önemini de ortaya koyulmaktadır. Bunun en net kanıtlarından birisini Shu ve arkadaşları (2011), kişilerin özellikle etik olmayan davranışlara girdikleri durumların ardından ahlaki uzaklaşma seviyelerinde artış olduğunu buldukları çalışmasında sunmaktadır. Dolayısıyla bu sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde, ahlaki uzaklaşma alan yazımında ele alınan bireysel farklara dayalı yatkınlığın bağlama özgü farklarla bir arada değerlendirilmesinin önemli olduğunun altını çizmektedir.

Bireysel farkların ahlaki uzaklaşmaya yatkınlık için önemli olduğunu gösteren bir dizi çalışma bulursa da bu çalışmaların ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya yönelik müdahale programlarında neredeyse hiç göz önünde bulundurulmadığı görülmektedir. Bu ilgili alan yazındaki müdahale programları geliştirmeyi hedef alan incelemelerin önemli bir eksikliği olarak değerlendirilebilir. Müdahale çalışmalarının sabit kişilik özelliklerini değiştirmek gibi gerçeklikten uzak bir hedefi olması beklenmese de bireysel farklılıkların göz önünde bulundurulduğu uygulamalı çalışmaların yürütülmesini beklemek makul görünmektedir. Böylece uygulamaların ulaşmayı hedeflediği çıktılardan başarısının artması olasıdır. Örneğin, güvenli bağlanma ve ahlaki duygulanımın ahlaki uzaklaşma yatkınlığıyla ilişkisi müdahale veya önleyici programların içeriğinde yer almaya oldukça uygun olsa da daha önceki çalışmalarda göz ardı edilmiştir. Yine, görgül bulgular, kişilerin etik dışı uygulamalara yönelik tutumlarının ahlaki duyguların deneyimlenmesini artırarak değişebileceğine işaret etmektedir. Buradan

hareketle hem ahlaki duygu deneyimlerini uyaracak hem de güvenli bağlanma örüntülerini desteklemeyi hedefleyen program içeriklerinin ileride test edilmesi önerilebilir.

Ahlaki uzaklaşma ve zorbalık davranışı arasındaki ilişkide rol oynayan bir dizi çevresel faktör olduğu görülmektedir. Örneğin; okul iklimi, ebeveynlik tarzı, ebeveyne duyulan güvenli bağlanma ve algılanan arkadaşlık normları gibi çevresel faktörler ve öz farkındalık becerileri ve empati seviyesi gibi bireysel özellikleri destekleyici düzenlemeler ergenlik dönemini hedef alan önleme ve müdahale çalışmalarının konusu olmaya adaydır (Wang ve ark. 2019, Teng ve ark. 2020, Zhang ve ark. 2021). Ancak, yine bir eksiklik olarak, önceki çalışmalarda bu konu uygulamalı olarak nadiren ele alınmıştır. Ergenlik döneminin ahlaki uzaklaşmaya yatkınlığı anlamak için özellikle önemli bir dönem olduğunu gösteren çalışmalardan hareketle (De Caroli ve Sagone 2014), ilgili alan yazında bu konuda ergenlerle gerçekleştirilmiş daha fazla müdahale edici/önleyici çalışmaya ihtiyaç duyulduğu açıklanmıştır.

Mevcut müdahale çalışmaları insanlara ahlaki uzaklaşmanın işleyişinin anlatılmasının ya da insanların eleştirel düşünmeye teşvik edilmesinin ahlaki uzaklaşmayı azaltıcı bir rol oynadığını bulmuşlardır. Aynı zamanda kişiler, ahlaki kimliğin bir parçası olarak, davranışlarının gelecek sonuçları hakkında düşünmeye ve empatik olmaya itildiklerinde ahlaki uzaklaşmaya daha çok direnebilmekteledir. Türkiye’de yapılan kapsamlı bir müdahale çalışması empati, ahlak, değer gibi kavramlara odaklanarak ahlaki uzaklaşmaya yönelik farkındalık eğitiminin etkililiğini kanıtlamıştır (Yavuz-Birben 2019). Bunun yanı sıra aile ve akranları içeren ekolojik bir müdahale programına rastlanmamıştır. Oysaki son yıllarda ebeveynlik tarzlarına ve okul iklimine yönelik bulgular, ebeveynlerin ahlaki değerlerini teşvik etmeye ve okul iklimini iyileştirmeye odaklanan programların zorbalık ve muhtemelen diğer antisosyal davranışları azaltmak için faydalı olabileceğini göstermektedir. Bu olasılıkların genel geçerliğinin test edilebilmesi için daha fazla görgül bulgu gereklidir.

Alan yazında göze çarpan bir diğer önemli eksiklik ise çalışmaların kesitsel doğası ile ilişkilidir. Çalışmalar genellikle tek bir zaman diliminde gerçekleştirilmiş ve ileriki dönemlerde yapılan müdahalenin etkililiğinin devam edip etmediği göz önünde bulundurulmamıştır. Bu da ahlaki uzaklaşmayı artıran faktörlerin nedenselliği ve zamansallığına dair yorum yapmaya engel olmaktadır. Dolayısıyla daha güvenilir çıkarımlarda bulunmak için deneysel çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç olarak ahlaki uzaklaşmanın, psikoloji alan yazınında sıkça ele alınmasına ve içeriği gereği uygulamalı alanda çalışmaya oldukça elverişli bir psikolojik değişken olmasına rağmen, müdahale/önleyici programlarda nadiren irdelendiği göze çarpmaktadır. Bu nedenle, ahlaki uzaklaşmayı azaltmaya dair müdahale edici/önleyici programlarda; güvenli bağlanma, ahlaki duygulanım, pozitif okul iklimi, destekleyici ve duyarlı ebeveynlik davranışları ve kişilik özellikleri gibi farklı bireysel ve çevresel değişkenlerin gözetildiği program içeriklerinin olumlu çıktılara ulaşmaya yardımcı olması beklenmektedir.

Kaynaklar

- Aghababaei N, Blachnio A (2015) Well-being and the dark triad. *Pers Individ Dif*, 86:365–368.
- Alparslan B (2017) Ahlaki uzaklaşma. In *Sosyal Psikolojide Değerler ve Ahlak: Kuramlar ve Ölçekler* (Eds S Cesur, Ç Erdoğan, B Tepe, A Bayad, O Yılmaz):119-133. İstanbul, Nobel.
- Altemeyer B (1996) *The Authoritarian Specter*. Cambridge, MA, Harvard University Press
- Aquino K, Reed A (2002) The self-importance of moral identity. *J Pers Soc Psychol*, 83:1423-1440.
- Aquino K, Reed II A, Thau S, Freeman D (2007) A grotesque and dark beauty: How moral identity and mechanisms of moral disengagement influence cognitive and emotional reactions to war. *J Exp Soc Psychol*, 43:385-392.
- Arendt H (2010) *Kötülüğün Sıradanlığı*. Adolf Eichmann Kudüs’te, (Çeviri. Ed. Ö Çelik). İstanbul, Metis Yayınları.
- Ashton M C, Lee K (2007) Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Pers Soc Psychol Rev*, 11:150-166.
- Bandura A (1986) *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Bandura A (2001) Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annu Rev Psychol*, 52:1-26.
- Bandura A, Barbaranelli C, Caprara G V, Pastorelli C (1996) Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *J Pers Soc Psychol*, 71:364-374.
- Bandura A, Caprara G V, Barbaranelli C, Pastorelli C, Regalia C (2001) Sociocognitive self-regulatory mechanisms governing transgressive behavior. *J Pers Soc Psychol*, 80:125-135.
- Bao Z, Zhang W, Lai X, Sun W, Wang Y (2015) Parental attachment and Chinese adolescents' delinquency: The mediating role of moral disengagement. *J Adolesc*, 44:37-47.
- Bartholomew K, Horowitz L M (1991) Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *J Pers Soc Psychol*, 61:226–244.

- Batson C D, Thompson E R, Chen H (2002) Moral hypocrisy: addressing some alternatives. *J Pers Soc Psychol*, 83:330.
- Bowlby J (1973) *Attachment and Loss, Vol. 2: Separation: Anxiety and Anger*. New York, NY, Basic Books.
- Bustamante A, Chaux E (2014) Reducing moral disengagement mechanisms: a comparison of two interventions. *J Lat Am Stud*, 6:52-54.
- Caprara G V, Alessandri G, Tisak M S, Paciello M, Caprara M G, Gerbino M et al (2013) Individual differences in personality conducive to engagement in aggression and violence. *Eur J Pers*, 27:290-303.
- Caravita S C, Gini G, Pozzoli T (2012) Main and moderated effects of moral cognition and status on bullying and defending. *Aggress Behav*, 38:456-468.
- Caravita S C, Sijtsema J J, Rambaran J A, Gini G (2014) Peer influences on moral disengagement in late childhood and early adolescence. *J Youth Adolesc*, 43:93-207.
- Chan H C O ve Wong D S (2015) Traditional school bullying and cyberbullying in Chinese societies: Prevalence and a review of the whole-school intervention approach. *Aggress Violent Behav*, 23:98-108.
- Chugh D, Kern M C, Zhu Z, Lee S (2014) Withstanding moral disengagement: Attachment security as an ethical intervention. *J Exp Soc Psychol*, 51:88-93.
- Cohen T R, Panter A T, Turan N, Morse L A, Kim Y (2014) Moral character in the workplace. *J Pers Soc Psychol*, 107:943-963.
- Collins N L, Feeney B C (2000) A safe haven: An attachment theory perspective on support seeking and caregiving in intimate relationships. *J Pers Soc Psychol*, 78:1053-1073.
- Costello K, Hodson G (2009) Exploring the roots of dehumanization: The role of animal-human similarity in promoting immigrant humanization. *Group Process Intergroup Relat* 13:3-22.
- De Caroli M E, Sagone E (2014) Mechanisms of moral disengagement: An analysis from early adolescence to youth. *Procedia Soc Behav Sci*, 140:312-317.
- Detert J R, Trevino L K, Sweitzer V L (2008) Moral disengagement in ethical decision making: A study of antecedents and outcomes. *J Appl Psychol*, 93:374-391.
- Egan V, Hughes N, Palmer E J (2015) Moral disengagement, the dark triad, and unethical consumer attitudes. *Pers Individ Dif*, 76:123-128.
- Erik S, Aykaç S, Dertli Ö, Şafak S, Sulak-Akyüz B, Sulak S (2022) Üniversite öğrencilerinin apati özelliğinin ahlaki uzaklaşma davranışlarına etkisi. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8:267-280.
- Espelage D L, Low S K, Jimerson S R (2014) Understanding school climate, aggression, peer victimization, and bully perpetration: contemporary science, practice, and policy. *Sch Psychol Q*, 29:233.
- Festinger LA (1957) *A Theory of Cognitive Dissonance*. Redwood, CA, Stanford University Press.
- Gezici-Yalçın M, Şenyurt AY, Gültepe B, Coşkun H (2016) Ahlâki uzaklaşma ölçeğinin türkçeye uyarlanması. *Kalem Uluslararası Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 6:309-332.
- Gini G (2006) Social cognition and moral cognition in bullying: What's wrong? *Aggress Behav*, 32:528-539.
- Gini G, Pozzoli T, Hymel S (2014) Moral disengagement among children and youth: A meta-analytic review of links to aggressive behavior. *Aggress Behav*, 40:56-68.
- Graham J, Haidt J, Nosek B A (2009) Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *J Pers Soc Psychol*, 96:1029.
- Haidt J (2003) The moral emotions. In *Handbook of Affective Sciences* (Eds RJ Davidson, K R Scherer, HH Goldsmith):852-870. Oxford, UK, Oxford University Press.
- Haidt J, Graham J (2007) When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Soc Justice Res*, 20:98-116.
- Hardy SA, Bean DS, Olsen JA (2015) Moral identity and adolescent prosocial and antisocial behaviors: interactions with moral disengagement and self-regulation. *J Youth Adolesc*, 44: 1542-1554.
- Hardy SA, Carlo G (2011) Moral identity: What is it, how does it develop, and is it linked to moral action? *Child Dev Perspect*, 5:212-218.
- Hoffman M L (1978) Empathy: Its development and prosocial implications. In *Nebraska Symposium on Motivation* (Eds CB Keasey):169-218. Lincoln, University of Nebraska Press.
- Hyde LW, Shaw DS, Moilanen KL (2010) Developmental precursors of moral disengagement and the role of moral disengagement in the development of antisocial behavior. *J Abnorm Child Psychol*, 38:197-209.
- Jackson LE, Gaertner L (2010) Mechanisms of moral disengagement and their differential use by right-wing authoritarianism and social dominance orientation in support of war. *Aggress Behav*, 36:238-250.
- Jones BD, Woodman T, Barlow M, Roberts R (2017) The darker side of personality: Narcissism predicts moral disengagement and antisocial behavior in sport. *Sport Psychol*, 31:109-116.
- Kish-Gephart J, Detert J, Treviño L K, Baker V, Martin S (2014) Situational moral disengagement: can the effects of self-interest be mitigated? *J Bus Ethics*, 125:267-285.
- Kocatürk M, Kurtça TT (2021) Akran zorbalığı ve mağduriyeti, siber zorbalık, ahlaki uzaklaşma ve empatik ilgi arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20:1123-1136.
- Lewin K (1935) *A Dynamic Theory of Personality*. New York, McGraw-Hill.

- Malti T, Gasser L, Buchmann M (2009) Aggressive and prosocial children's emotion attributions and moral reasoning. *Aggress Behav*, 35:90-102.
- Mazzone A, Camodeca M (2019) Bullying and moral disengagement in early adolescence: Do personality and family functioning matter? *J Child Fam Stud*, 28:2120-2130.
- McAlister AL (2001) Moral disengagement: measurement and modification. *J Peace Res*, 38:87-99.
- McCrae RR, John OP (1992) An introduction to the five-factor model and its applications. *J Pers*, 60:75-215.
- Menesini E, Codecasa E, Benelli B, Cowie H (2003) Enhancing children's responsibility to take action against bullying: Evaluation of a befriending intervention in Italian middle schools. *Aggress Behav*, 29:1-14.
- Mikulincer, M. Shaver, P. R. (2005) Attachment security, compassion, and altruism. *Curr Dir Psychol Sci*, 14:34-38.
- Milgram S (1974) The dilemma of obedience. *Phi Delta Kappan*, 55:603-606.
- Miller JG, Wice M, Goyal N (2019) Culture, parenting practices, and moral development. In *The Oxford Handbook Of Parenting and Moral Development* (Eds DJ Laible, G Carlo, LM Padilla-Walker):147-161. New York, Oxford University Press.
- Moore C (2008) Moral disengagement in processes of organizational corruption. *J Bus Ethics*, 80:129-139.
- Moore C (2015) Moral disengagement. *Curr Opin Psychol*, 6:199-204.
- Newman A, Le H, North-Samardzic A, Cohen M (2020) Moral disengagement at work: A review and research agenda. *J Bus Ethics*, 167:535-570.
- Obermann ML (2011) Moral disengagement in self-reported and peer-nominated school bullying. *Aggress Behav*, 37:33-144.
- Ogunfowora B, Bourdage JS (2014) Does Honesty-Humility influence evaluations of leadership emergence? The mediating role of moral disengagement. *Pers Individ Dif*, 56:95-99.
- Paciello M, Fida R, Cerniglia L, Tramontano C, Cole E (2013) High cost helping scenario: The role of empathy, prosocial reasoning and moral disengagement on helping behavior. *Pers Individ Dif*, 55:3-7.
- Paciello M, Fida R, Tramontano C, Lupinetti C, Caprara G V (2008) Stability and change of moral disengagement and its impact on aggression and violence in late adolescence. *Child Dev*, 79:1288-1309.
- Perren S, Gutzwiller-Helfenfinger E (2012) Cyberbullying and traditional bullying in adolescence: Differential roles of moral disengagement, moral emotions, and moral values. *Eur J Dev Psychol*, 9:195-209.
- Prinz J (2006) The emotional basis of moral judgments. *Philos Explor*, 9:29-43.
- Prinz J (2007) *The Emotional Construction of Morals*. New York, Oxford University Press.
- Rengifo M, Laham SM (2022) Big Five personality predictors of moral disengagement: A comprehensive aspect-level approach. *Pers Individ Dif*, 184:111-176.
- Rotter JB (1966) Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol Monogr*, 80:1-28.
- Sagi A, Hoffman ML (1976) Empathic distress in the newborn. *Dev Psychol*, 12:75-176.
- Set Z (2020) Sosyal kötücül kişilikler: karanlık üçlü. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12:318-329.
- Shaver PR, Mikulincer M (2012) An attachment perspective on morality: Strengthening authentic forms of moral decision making. In *The Social Psychology of Morality: Exploring The Causes of Good and Evil* (Eds M Mikulincer, PR Shaver):257-274. Washington DC, American Psychological Association.
- Shaver PR, Mikulincer M, Shemesh-Iron M (2010) A behavioural-systems perspective on prosocial behaviour. In *Prosocial Motives, Emotions, and Behavior: The Better Angels of Our Nature* (Eds M Mikulincer, PR Shaver):72-91. Washington DC, American Psychological Association.
- Shu LL, Gino F, Bazerman M H (2011) Dishonest deed, clear conscience: When cheating leads to moral disengagement and motivated forgetting. *Pers Soc Psychol Bull*, 37:330-349.
- Sidanius J, Pratto F (1999) *Social Dominance*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Smith RH, Webster JM, Parrott WG, Eyre HL (2002) The role of public exposure in moral and nonmoral shame and guilt. *J Pers Soc Psychol*, 83:138-159.
- Staub E (1990) Moral exclusion, personal goal theory, and extreme destructiveness. *J Soc Issues*, 46:47-64.
- Sverdlik N, Rechter E (2020) Religious and secular roads to justify wrongdoing: How values interact with culture in explaining moral disengagement attitudes. *J Res Pers*, 87:103981.
- Tahrir M, Nurdin FS, Damayanti IR (2020) The role of critical thinking as a mediator variable in the effect of internal locus of control on moral disengagement. *International Journal of Instruction*, 13:17-34.
- Tangney J P, Stuewig J, Mashek DJ (2007) Moral emotions and moral behavior. *Annu Rev Psychol*, 58:345-372.
- Teng Z, Bear G G, Yang C, Nie Q, Guo C (2020) Moral disengagement and bullying perpetration: A longitudinal study of the moderating effect of school climate. *Sch Psychol Q*, 35:99-109
- Tillman CJ, Gonzalez K, Whitman MV, Crawford WS, Hood AC (2018) A multi-functional view of moral disengagement: Exploring the effects of learning the consequences. *Front Psychol*, 26:2286.
- Tsang JA (2002) Moral rationalization and the integration of situational factors and psychological processes in immoral behavior. *Rev Gen Psychol*, 6:25-50.
- Turan S (2021) Geç ergenlik dönemi: Ahlaki uzaklaşma. *Sportive*, 4:1-11.

- Wang C, Couch L, Rodriguez GR, Lee C (2015) The bullying literature project: using children's literature to promote prosocial behavior and social-emotional outcomes among elementary school students. *Contemp Sch Psychol*, 19:320-329.
- Wang C, Goldberg TS (2017) Using children's literature to decrease moral disengagement and victimization among elementary school students. *Psychol Sch*, 54:918-931.
- Wang X, Yang J, Wang P, Lei L (2019) Childhood maltreatment, moral disengagement, and adolescents' cyberbullying perpetration: Fathers' and mothers' moral disengagement as moderators. *Comput Human Behav*, 95:48-57.
- Yalçın Ö (2017) Sosyal baskınlık yönelimi ahlaki standartları farklı ahlaki temeller boyunca perdeliyor: ahlaki geri çekilmede bireysel farklılıklar. *Türk Psikoloji Dergisi*, 32:44-62.
- Yang J, Wang X (2011) Interparental conflict and aggressive behavior: The mediating effect of the moral disengagement. *Psychological Development & Education*, 27:498-505.
- Yang J, Wang X, Lei L (2020) Perceived school climate and adolescents' bullying perpetration: A moderated mediation model of moral disengagement and peers' defending. *Child Youth Serv Rev*, 109:104716.
- Yavuz-Birben F (2019) Ahlaki kayıtsızlığı azaltmaya yönelik bir eğitim programı geliştirilmesi ve etkililiğinin değerlendirilmesi. (Doktora tezi). İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Yavuz-Birben F, Bacanlı H (2017) Ahlaki kayıtsızlık ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Yıldız Journal of Educational Research*, 2:1-25.
- Zelidman A (2014) Empathy as a moderator of adolescent bullying behavior and moral disengagement after controlling for social desirability (Doctoral thesis). Michigan, Wayne State University.
- Zeng P, Wang P, Nie J, Ouyang M, Lei L (2020) Gratitude and cyberbullying perpetration: The mediating role of self-compassion and moral disengagement. *Child Youth Serv Rev*, 119:105608.
- Zhang Y, Chen C, Teng Z, Guo C (2021) Parenting style and cyber-aggression in Chinese youth: the role of moral disengagement and moral identity. *Front Psychol*, 12:621878.
- Zimbardo P G (2004) A situationist perspective on the psychology of evil: Understanding how good people are transformed into perpetrators. In *The Social Psychology of Good and Evil*, 2nd ed. (Ed AG Miller):21-50. New York, Guilford Press.
- Zych I, Gómez-Ortiz O, Fernández-Touceda L, Nasaescu E, Llorent VJ (2020) Parental moral disengagement induction as a predictor of bullying and cyberbullying: mediation by children's moral disengagement, moral emotions, and validation of a questionnaire. *Child Indic Res*, 13:1065-1083.

Yazarların Katkıları: Çalışmaya önemli bir bilimsel katkı sağlandığı ve makalenin hazırlanmasında veya gözden geçirilmesinde yardımcı olunduğu tüm yazar(lar) tarafından beyan edilmiştir.

Danışman Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma için finansal destek alındığı beyan edilmemiştir.

Authors Contributions: The author(s) have declared that they have made a significant scientific contribution to the study and have assisted in the preparation or revision of the manuscript

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared.

Financial Disclosure: No financial support was declared for this study.